

RICHELIEU

EESTI KIRJANDUSE SELTS

SUURMEESTE ELULOOD Nr. 31
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
BIOGRAAFILINE SEERIA
ILMUB 6 NUMBRIT AASTAS
TARTU, 1. APRILLIL 1936. Nr. 2

RICHELIEU

RICHELIEU

A-8451

141
2035

A. SÖÖDOR

RICHELIEU

SAAVUTUSRIKAS POLIITIKAMEES

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1936

141
V
TEGEV JA VASTUTAV TOIMETAJA DANIEL PALGI

TOIMETUSE ADDRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

i 33271793

20113 120 KIRJANDUSE SELTS
TARTU
G. Roht'i trükk, Tartus 1936.

I.

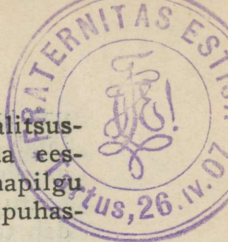
Sise- ja välispoliitilisi probleeme Prantsusmaal XVII sajandi algul.

Keskaja esimesel poolel Prantsusmaa killunes suurmaapidajate vahel hulgaks osade ehk läänriigikesteks. Kuninga-suguvõsa troonitülide ja kodusõdade ajal kasvas läänisandate ehk senjooride võim peaaegu sõltumatuks: nad võisid naabritega sõdida, oma valitsuskonnas kohut mõista, makse koguda ja raha lüüa. Keskvõim oli nõrk ning mõjutu. Lakkas olemast terviklik Prantsusmaa. Keskaja teisel poolel Kapetingide dünastiast kuningad peavad paljude põlvede kestel visa võitlust senjooridega maade ja võimu pärast. Neil on edu. Samm-sammult liidavad nad oma pärismaaga, Prantsusmaa südamega — Pariisi ja Orléans'i linnadega, läänisandailt võidetud või lepingute ja abielude teel saavutatud maad. Riigi koondamisega käsi käes käib kuningavõimu tõus. Keskvalitsus taotleb tervikliku ning ühtlase ainuvalitsusliku riigi loomist. Selles võitluses vaimulik seisus ja tõusev linnakodanlus toetavad ainuvalitsejat, sest kuningas, liites maid, vähendades aadli mõju ja kaitses teisi seisusi, lõpetas kodusõjad ja pani maksma korra ja rahu. Kujunes ka teooria piiramatu kuningavõimu kasuks. „Kuidas

tahab kuningas, nii tahab seadus“, õpetasid le-
gistid — linnakodanlusest pärit õigusteadlased
— juba XIII-st sajandist peale. Kõik riigi elanik-
ud, ka senjoorid, on kuninga alamad. Eesõigu-
sed aadlile on annetanud kuningas ja temast ole-
neb nende säilitamine või kaotamine. Lisandub
õpetus, et kuninga võim on saadud otse Jumalalt.
Järelikult valitseja pole saavutanud oma võimu
kirikult ega paavstilt, vaid otse Kõigekõrgemalt,
mistõttu ta pole oma tegude suhtes vastutav
kellegi ees peale Jumala. François I
(1515—1547) ajal ütleb parlamendi president:
„Meie ei kahtle Teie võimuses ega taha vaielda
selle üle, sest et see oleks pühaduse rüvetamine.
Meie teame hästi, et Teie olete ülalpool sea-
dusi.“ Sama kuningas, François I, kelle võimu
nii ülistatakse, valitses uus-aja algul riiki pea-
aegu piiramatult. Kuninga nõukogu juhtis
keskkohast riigielu, andis ühes valitsejaga sea-
dusi, määras maksud, lahendas tähtsamad kohtu-
asjad ja jagas juhtnööre valitsusasutistele. Ent
kuningavõim polnud veel juurdunud kohtadel.
Provintsidel puudus tihe riigi-ametiasutiste
võrk, mille kaudu keskvalitsus oleks hallanud
riiki. Keskvalitsuse poolt määratud kõrgemad
ametnikud — kubernerid — taotlesid oma polii-
tilise mõju suurenemist ja allusid tõrksalt kesk-
valitsusele. Nii oli XVI-l sajandil riigi ühtlus-
tamise ja kuningavõimu tugevdamise protsess
veel lõpule viimata. Suurnikud, lääniisandate
järeltulijad, olid küll sunnitud alistuma kesk-
võimule, aga nad igatsesid tagasi vanu häid
aegu. Aadli laialiste eesõiguste hävimine ja
kuninga võimu tõus polnud neile ajalooliseks
paratamatuseks, vaid ajutiseks nähtuseks. Ku-
ningas oli anastanud aadli seaduslikud õigused,

— tuli parajal juhusel kasustada ainuvalitsusliku võimu nõrkust ja võita tagasi oma eesõigustatud seisund. Säärase soodsa silmapilgu arvasid suurnikud saabunud olevat usupuhastuse ajal.

Usupuhastuslik liikumine ehk reformatsioon XVI sajandi esimesel poolel oli sihitud vabanemisele katoliku kiriku ja paavsti ülevõimust, ent ta tekitas massides ja rahulolematuis palju suuremaid ootusi. Sõna „vabadus“ äratas lootusi vabaneda ka kas majanduslikust või poliitilisest survest. Sel ajal Prantsusmaa killunes kaheks leeriks: ühel pool põlise katoliku kiriku truu kari ja teisel pool Saksa- ja eriti šveitsi mõjul kujunenud protestantliku kiriku pooldajad. Viimaseid nimetati ka hugenottideks. Kahe poole vahel puhkes XVI sajandi teisel poolel Valois' de dünastiast nõrkade valitsejate ajal kodusõda. Kuna Valois' d püsisid ustavatena katoliku kirikule, ühines hulk suurnikke protestantidega. Nad lootsid nõrgendada kuningavõimu ja tagasi võita keskaegsed eesõigused. Kodusõjad kestsid vahelduva õnnega 30 aastat. Usuline fanatism võidutses. Vägivald ja metsikused olid tavalised. Linnad, külad ja varad hävitati. Öeldi, et ususõdade lõpul „riik oli vaid Prantsusmaa laip“. Juba võistlesid suurnikud kuningaga. Viimane Valois Henri III laskis tappa katoliiklaste juhi Henri Guise'i, keda kahtlustas trooni haaramise püüdes, kuid langes ka ise ühe dominiiklase* käe läbi. Troonile pääseb nüüd Henri IV Bourbon (1594—1610), senine protestantide juht, viimaste Valois' de õemees. Siirdunud katoliku usku, alistab ja rahustab ta Prantsusmaa. Oma endistele pooldajatele protestantidele an-

nab ta Nantes'i ediktiga* usuvabaduse ja jätab neile julgeoleku kaitseks üle 150 linna garnisonidega. Oma rahuliku ning joviaalse — heatujulise, rõõmsaloomulise iseloomuga koon-dab ta enese ümber andekad jõud kummastki vaenlikust leerist. Ta kindlustab kuningavõimu ja korraldab laostatud riiki, kusjuures parimaks abiliseks on talle ususõdade aegne kaasvõitleja protestant Sully. Ent Henri IV ajal, kes ise oli olnud tõrkuja suurnik, jääb lahtiseks küsimus, kas tuleb aadlil jäädavalt alistuda ku-ningavõimule või oodata paremaid aegu ja lükata edasi võitlus endiste eesõiguste eest.

Lahendamata jääb Prantsusmaal ka usu-küsimus. Sel ajal valitsejad taotlesid energili-selt oma alluvate usulist ühtlust. Aastakümneid peeti kestvaid verised sõdu, et luua „üht karja“. Henri IV oli loobunud võitlusest ja jätnud pro-tes-tantidele usuvabaduse. Kas lepivad ta järel-tulijad rahva usulise killustatusega või usu üht-luse nimel sunnivad protestandid tunnustama valitsevat katoliku kirikut? Prantsuse avalik arvamine oli selles küsimuses lõhenenud. Ka-toliiklik ehk vagade partei nõudis protestantide katoliku usku pööramist, kui mitte teisiti, siis vägivaldsete vahenditega. Hüge-notid taotlesid protestantismi levimist ja poliitikute rühm pooldas usuvabadust ja usutülide lõpetamist, sest need nõrgendasid riiki ja vähendasid Prantsusmaa prestiiži — mõju-kust ja kaalu väljaspool.

Prantsusmaal juba keskajast kolme seisuse — vaimulikkude, aadli ja linnakodanluse — esin-dused ehk generaalstaadid võtsid osa maksude määramisest ja tähtsamate riigielusse puutuvate küsimuste otsustamisest. Kohalikke asju ajasid

omavalitsused ja provintsi seisuste kogud. Sellega oli antud rahvale teatud osavõtt riigi ja kohaliku elu juhtimisest. Viimaste sajandite valitsejad (nagu François I, Henri IV), kelle eesmärgiks oli kuninga autoriteedi kindlustamine, arvestasid seisuste arvamusi ja soove vähe. Nad pöörasid harva generaalstaatide poole ja püüdsid suurendada keskvalitsuse mõju kohaliku asjaajamisele. Tekkis küsimus, kas jätavad kuningad, kes olid alistanud lääniisandad ühes nende nõudlustega, seisustele osavõtu üleriiklikkude ja kohalikkude küsimuste lahendamisest senisel kujul või hävitavad rahva kaasaraäkimise õiguse avalikes asjades.

Usutülide ajal lootsid välisriigid endale Prantsusmaast saaki: nii Saksamaa, Hispaania, Savoia ja teised. Henri IV puhastas maa vaenlastest, kuid Prantsuse-Hispaania-Saksamaa vastuolu küsimus jäi lahendamata. Kahes viimases riigis valitsesid Habsburg'id, kelle ühiseks huviks oli Prantsusmaa nõrgendamine. Austria, kes seisis Saksamaa eesotsas, ja Prantsusmaa olid vaenu jalal juba üle sajandi. Prantsusmaa oli piiratud mandri poolt kolmest küljest Habsburgide maadega: põhjas ja kirdes olid Madalmaad ja Luksemburg, idas Burgundia, lõunas Hispaania; Elsassis puutusid Prantsuse piirid kokku Saksa Habsburgide maadega. Prantsuse tugevamad valitsejad püüdsid vabaneda võõraste ülevõimust. François I pidas kestvaid sõdu Karl V Habsburgiga. Henri IV kavatses oma valitsuse viimastel aegadel sõda Habsburgidega, suurendas makse ja korrastas sõjaväge. See ettevõtte jäi teostamata, sest Henri IV-t tabas varane surm fanaatilise katoliiklase Ravaillac'i käe läbi. Ta järeltulija Louis XIII

(1610—1643) päris oma eelkäijalt Prantsuse välisvõimu kindlustamise seisukohalt vältimatu ülesande — jätkata võitlust Habsburgidega ja vabastada piirid nende survest. Pealegi olid Prantsuse poliitikute arvates riigi loomulikeks piirideks Alpid ja Rein.

XV sajandi lõpust peale Euroopa suurriigid püüdsid oma mõju alla saada majanduslikult arenenud Itaaliat. Saksamaa ja Hispaania kõrval pretendeeris siin võimule ka Prantsusmaa. Itaalia oli killunenud väikesteks riigikesteks ja ta vastupanuvõime oli nõrk. Prantsuse kuningad olid siia ette võtnud rea sõjaretki suuremate või vähemate tagajärgedega. Ususõdade ajal Prantsuse mõju Itaalias oli vähenenud, kuid Prantsusmaa prestiiž ei lubanud loobuda oma siinsete huvide kaitsest. Poolsaarel oli suur võim Hispaanial, sest talle kuulusid Napoli ja Milano ja tema mõju all olid Savoia Prantsuse piiril ja Genua. Seetõttu Prantsuse nõudlused mõjule Itaalias viisid konfliktideni Hispaania Habsburgidega.

Kolmandaks vastuolu põhjuseks naabritega olid Prantsusmaal Alpide mäekitsused, eriti Veltliin (prantsuse k. Valteline), ja teed Savoia kaudu Hispaania Burgundiasse ja Madalmaadesse. Veltliin oli viljarikas Adda jõe org, 2½—3 km lai, kust viisid teed Põhja-Itaaliast Innini ja Austriasse. Katoliku-usulise Veltliini üle valitses protestandiusuline Graubünden (prantsuse keeles les Grisons), mis asus Addast põhja pool. Prantsuse valitsuse eesmärgiks oli hoida Veltliin oma võimu all, sõlmida vastavad kokkulepped Graubündeniga ja sulgeda läbipääs võõrastele sõjavägedele, eriti hispaanlastele, Milanost Austriasse. Rääkimata Habsburgidest ka

paavst ja protestantlikud riigid tundsid usupuhastuse ajal elavat huvi Veltliini vastu, sest et siitkaudu Hispaania sai toetada Austria Habsburge nende võitluses protestantismiga. Prantsusmaale Veltliin oli tähtis Habsburgide võim nõrgendamise seisukohalt. Kuru pärast puhkesid korduvalt sõjad ja peeti kestvaid läbirääkimisi.

Mainitud sise- ja välispoliitilised probleemid seisid päevakorral ja ootasid lahendust, kui Louis XIII ajal Prantsuse riigi juhtimisele asus Richelieu.

II.

Richelieu päritolu ja noorus.

Armand Jean du Plessis de Richelieu sündis 9. sept. 1585. a. Pariisis. On arvamusi, et ta sünnikohaks oli vanematele kuuluv Richelieu loss Poitou's. Kuid enamused ajaloolasi kaldub eelistama Pariisi: selle kasuks on rida tõendusi kaasaeglastelt ja ka Richelieu ise nimetab Pariisi oma sünnilinnaks. Abt Michel de Pure, Richelieu'de hea tuttav, kirjutab: „Ta sündis Pariisis umbes septembris 1585. a; sünnitus oli raske, pidi peaaegu maksma ema elu, isegi lapse ellujäämine oli kaua küsitav, ja kui kaheksa kuud hiljemini peeti ristseid Saint-Eustache'i kirikus, siis sündis see ilma pidustuseta, sest hädaoht, milles olid viibinud laps ja ema, põhjustas enam leina kui rõõmu.“

Du Plessis'de väikene lään asus Poitou piiril, viljakehval Creuse'i kaldal, mõni miil Le Blanc'i linnast. Esimesed Plessis'd, Poitiers' piiskoppide allvasallid, kuulusid alamasse aad-

lisse ja teenisid Prantsuse ja Inglise kuningaid ja nimekamaid naabreid sõduritena, kilbi-
kandjatena, küttidena jne. Neist mainitakse Philippe II Auguste'i ajal 1201. a. Guillaume du Plessis'd kui Plessis' ja paari teise naaberlossi omanikku. Sõjad ja abielud jõukate pärijatega laiendasid valdusi. XV sajandi lõpul du Plessis'd pärisid rikkalt onult, õukondlaselt, Poitou's Chinoni lähedal Vienne'i harudel asuva Richelieu maa-ala ühes lossiga. Du Plessis'de noorem haru siirdus Creuse'i kaldalt viljarikkasse Richelieu'sse ja võttis selle järgi nime.

XVI-l sajandil Itaalia- ja ususõdade ajal ei ole Richelieu'd esikohal kuninga sõjaväes; veel sõdivad nad oma provintsi jõukamate senjooride lipu all. Truude katoliiklastena teenivad nad Guise'e, vägivaldseina ning ahneina rüüstavad nad hugenottide asukohti Poitou's ja naabermaakondades. Ühel neist, Antoine du Plessis'l, nimetatud Mungaks, oli eriline kuulsus. Rikka onu soovil asetati Antoine lapsena kloostri. Poiss tõrkus ja väitis, et ta ei taha olla mungaks, tahab minna sõtta nagu vennadki. Karistused ei mõjunud, poiss põgenes korduvalt. Viimaks heitis ta jäädavalt mungakuue ja läks sõtta Itaaliasse. Ususõdade ajal ta on Guise'ide käsilaheks ja tuntud oma julmuse, ahnuse ja alatuse tõttu. Kord põgenesid Tours'i hugenotid katoliiklaste sõjajõudude lähenemisel jälitunud metsloomadena Poitou poole. Teel ühinesid nendega protestandid Poitou linnadest, võttes kaasa kal-leima, mis neil oli. Kokku oli neid üle tuhande. Katoliku sõjaväed, saanud neist teateid, tungisid peale ja hävitasid nad. Lahingust pääsenud surmati kohalikkude elanikkude poolt. Siiski umbes sajaliikmeline salk otsis varju lähemas

kirikus. Endine munk Richelieu, kellele pakkus lõbu lasta kaitsetuile, tappis nad järgmisel päeval.

Antoine'i vanem vend Louis du Plessis, tulevase riigimehe ning kardinali vanaisa, abiellus kõrgemasse aadlisse kuuluva Françoise de Rochehouart'iga. Erilisi varasid see naine perekonda ei toonud, küll aga suure iseteadvuse ja seisusliku kõrkuse. Tema tõukel asus ta poeg François, kardinali isa, veriste seikluste teele. Mõni kilomeeter Richelieu'st asus naaberloss Mausson. Richelieu all viljakandvas orus ja Mausson kõrgel kuival kingul olid põlised vaenlased. Kui pärast Louis du Plessis' surma Richelieu'd valitses uhke lesk, teravnesid vahekorrad ja Maussoni omanik tappis ta vanema poja Louis'. Noorem poeg François, Richelieu isa, oli paažiks Charles IX õukonnas. Ema kutsus poja koju ja kasvatas tas võimsa kättemaksuiha. Mausson oli valvel, laskis ehitada maa-aluse käigu lossist jõe koolmeni suurtee sihis. Siin, jõe ääres pajude varjus varitses teda François kaaslastega. Mausson surmati. Et pääseda kohtuprotsessist, veetis François aastaid välismail. Poolas teenis ta Anjou hertsogi, pärastise Prantsuse kuninga Henri III õukonnas ja tuli ühes kuningaga Prantsusmaale tagasi. Ta oskas võita kuninga poolehoidu ja nimetati Prantsuse ülemprévôt'ks (-kohtunikuks). Sellena lahendas ta eksimusi, mis olid aset leidnud kuninga lossides või õukonna viibimisel väljaspool Pariisi 10 miili ulatuses. Kui ususõdade lõpul senine hugenottide juht Henri Bourbon Prantsuse troonile astus, ühines François du Plessis kuningaga, olgugi et Richelieu perekond oli seni olnud katolikumeelne ja

Guise'ide pooldaja. Seetõttu säilitas ta oma kõrge ameti ja sai kuningalt vastutusrikkaid ülesandeid maa vallutamisel. Ta suri 42-aastasena 1590. a.

François du Plessis'ist kõneldakse kui vähese haridusega, ent siiski selge ning paindliku mõistusega mehest. Välimuselt oli ta kõrge kasvuga, kõhn ja kahvatu, tõsise ning sünge ilmega. Ta oli abielus kodanlikust seisusest Suzanne de La Porte'iga. Suzanne'i isa François de la Porte, tunnustatuimaid Pariisi juriste, omas julge ning osava advokaadi kuulsust. François du Plessis' ja Suzanne'i abielust sündis viis last: kolm poega ja kaks tütart. Isa surma puhul olid lapsed noored: 3—12 aasta vahel. Hoolimata kõrgest ametist ja reast valdustest jättis François pärandiks võlgasid. Suzanne asus nüüd Richelieu's ja püüdis kokkuvõtte majandamisega korraldada ja kindlustada perekonna varanduslikku seisundit. Elu provintsis oli veel täis ärevust. Katoliiklaste ja hugenottide salgad tulid ja läksid, rüüstasid ja hävitasid külasid ja linnu. Katk ja muud taudid järgnesid neile. Nii mõnigi kord tuli otsida varju linnades. Liiklemine teedel oli seotud hädaohtudega. Niisugustes rasketes tingimustes kasvas Suzanne oma lapsi. Kuid Henri IV ei jätnud ustava õukondlase perekonda toetuseta. Vanema poja Henri, kes isa surma puhul oli 10-aastane, kutsus ta noorelt õukonna-teenistusse ja andis talle 1200 écu* suuruse paiuki. Järgmisele, Alphonse'ile määras ta kiriklikke tuluallikaid, kuid see jättis nende kasustamise nooremale vennale, pärastisele kardinalile, ja astus ise kartauslaste orduisse*. Perekonnal oli õigus tuludele naabruses asuvast Luçon'i piis-

kopkonnast. Korduvalt annetati valitsuse poolt suuremaid ja vähemaid summasid lesele toetusks.

Noorem poeg Armand Jean oli isa surma puhul 5-aastane. Laps oli nõrga tervisega, sageli haige. Siiski pandi ta varakult õppima. Et provintsis olid tingimused selleks ebasoodsad, saadeti poiss 9-aastasena Pariisi Navarra kolledžisse. Seda kooli loeti Pariisi esimeste õppeasutiste hulka; siin olid Richelieu isa ja onud omandanud hariduse, siin õppisid omal ajal ka kuningad Henri III ja Henri IV. Õppeasutis oli aga rahunud aegade tõttu palju kaotanud oma endisest hiilgusest. Kooli kursus jagunes kolmeks: grammatika, kunstid ja filosoofia. Aadlikud tavaliselt piirdusid kahe esimese osa läbivõtmisega, et küllalt noore ja nõtkena jõuda akadeemiasse. Esimeses, grammatika osas, õpiti peale usuõpetuse ladina keelt. Omavahelises jutuaajamises õpilased pidid tarvitama sama keelt. Teises osas loeti ja kommenteeriti (seletati) rooma autoreid ja tutvuti kreeka keele algetega. Siin arendati ka õpilaste kirjanduslikke võimeid, andes neile harjutusteks mitmesuguseid teemasid, võetud teinekord klassiliste autorite tööd. Näit. tuli tõendada, et „teadmise juured on kibedad, aga vili magus“. Viiendal aastal jõuti filosoofiakursuse juurde, mis kestis nagu eelmisedki kaks aastat. Siin uuriti peamiselt loogikat, s. t. Aristoteles'e töid, tegeldi astrooomiaga ja loeti Eukleides't. Kasvatus kolledžis oli karm ja sobis vähe uhkele, auahnele, survet põlgavale Richelieu'le. Temasse mõjus kiitus, mitte hirm ega laitus. Õpilasvahelistes tülides esines ta järeleandmatuna ning kangekaelsena, ei mõistnud andestada ega unustada.

Õppimises oli ta hoolas ja „teadlik sellest, mis ta ütles ja tegi“.

Et noorel Richelieu'l oli kalduvus hakata sõjameheks, kutsus Suzanne de La Porte kokku perekondliku nõupidamise. Siin määrati Armand sõjalisele karjäärile. Võtnud endale markii du Chillou nime (perekonna ühe valduse järgi), astus ta Antoine de Pluvinel'i akadeemiasse. Seda tüüpi koolides õpetati noortele aadlikele ratsutamist, vehklemist, heraldikat (vapiteadust), matemaatikat ja sõdade ajalugu, aga ka kombeid ja oskust peenelt ning kindlalt esineda. Richelieu oli õpinguist huvitatud.

Kuid elukutselist sõjameest temast ei saanud. Perekondlikud kaalutlused tõid ta ellu pöörde. Luçoni piiskopi kohta, omal ajal Henri III poolt François du Plessis'le tuluallikana kasutamiseks annetatud, täideti asetäitjatega juba aastakümneid. Selle aja kestel kasustasid Richelieu'd piiskopkonna tulusid. Viimase asetäitja määramise puhul tõendati, et üks noortest Richelieu'dest valmistub piiskopiametiks. Asetäitja ametisolek pidi kestma selle õpingute lõpuni. Kirik ja kõrvalehitised nõudsid remonti. Toomhärрад ei tahtnud selle olukorraga leppida ja algasid protsessi. Ettevaatusest laskis Suzanne de La Porte oma teise poja Antoine'i 12-aastasena kuninga poolt Luçoni piiskopiks nimetada. Kuid Antoine, vaga ning kummaline inimene, keeldus ametit vastu võtmast ja astus kloostrisse. Piiskopkond ähvardas Richelieu'de käest libiseda. Et seda päästa perekonnale, astus noorem poeg akadeemiast välja ja alustas 17-aastasena ettevalmistust vaimulikuks elukutseks. Ta oli varem kuulanud filosoofiat Na-

varra kolledžis, kordas selle kursuse ja õppis usuteadust. Keskaegse skolastilise õppeviisi järgi kasustati väidete tõestamiseks süllõgismi*. Vaidlusteks tuli end varustada faktide ja näidetega. See arendas vaimu leidlikkust, vahedust ja painduvust, riigimehele tarvilikke omadusi. Richelieu olevat kirglikult armastanud vaidlusi, pühendanud diskussioonidele, mõttevahetustele kuni kaheksa tundi päevas ja otsinud vastuvaidlejaiks ja õpetajaiks tunnustatud jõud. Vahepeal Suzanne de La Porte'i seisund Luçoni piiskopkonna suhtes oli veelgi raskenenud: ta pidi ette võtma nõutud remondid ja asetäitjat piiskoppi ei tahetud enam tunnustada. Astuti samme Richelieu'de poolt Henri IV juures Armand'i määramiseks Luçoni piiskopiks, olgugi et selle õpingud olid lõpetamata, katsed õiendamata ja tal viis aastat puudus kanoonilisest vanusest*. Selles suunas avaldas mõju Richelieu vanem vend Henri, kes oli õukonnas heas lugupidamises. Ta kuulus nende 17 härra hulka, kes andsid tooni ja määrasid moodi. Elavana ning elegantsena mõistis ta võita südameid ja omandada mõju õukonna intriigidest. 1606. a. Henri IV nimetas Richelieu Luçoni piiskopiks ja esines ettepanekuga paavst Paul V-le anda luba uue piiskopi ametisse õnnistamiseks. Et paavsti nõusolek viibis, ruttas Richelieu ise Rooma asja kiirustama. Teekond oli talle kasulik. Ta tutvus paavsti kuuriaga* ja pööras endale tähelepanu, hiiates teoloogilistel ja kirjanduslikel vaidlustel vaimukuse ja lugemusega. Ta võitis paavsti ja nii mõnegi kardinali poolehoiu. Paavst vestles temaga pikalt Prantsuse õukonna üle. Lihavõtte ajal 1607. a. Richelieu pühitseti Roomas

piiskopiks. Saabunud tagasi Pariisi, õiendas ta katsed teoloogia alal ja talvel 1608. a. siirdus oma piiskopkonda.

III.

Piiskop.

Oma ametisseastumise puhul ammu-oodatud piiskop pidas piduliku messi Luçoni kirikus 21. dets. 1608. a. Hoolimata kehvast Richelieu'de ja piiskopkonna vahelisest tülist oli vaen unustatud, jumalateenistusest osavõtjad liigutatud ja rahvas rahuldatud. Luçon oli „viletsaim, röpaseim ning vaeseim piiskopkond Prantsusmaal“. Richelieu'le avaneb siin avar tegevusväli. Ta lõpetab perekonna ja toomhärrede vahelise protsessi kokkuleppega, milles antakse kohustus remontida ususõdade ajal rüüstatud Luçoni katedraal. Ta seab korda ja sisustab piiskopi lossi, hoolitseb koguduse aineliste ja vaimsete hüvede eest. Püüdes kergendada koguduse maksutasumist riigile, pöörab ta sellekohaste sooviavaldustega võimude poole, isegi kõikvõimsale Sully'le esitab ta ses suhtes alandliku palve. Koguduse usuelu ja moraalse taseme tõstmiseks laseb ta jutlustada rändmunke. Vabad preestrikohad täidab ta kohaste ning väarikate vaimulikega. Ta lahendab aadlike vahelisi tüliasju ja võitleb duellide vastu. Vabal ajal tegeleb ta vaimuliku kirjandusega. Mitu Richelieu teoloogilise sisuga teost on kirjutatud Luçonis. Neist on tuntud: *L'Instruction du Chrétien* (Juhtnöörid kristlastele), *Les Principaux Points de la foy de L'Église catholique*

Paater Joseph.

(Katoliku usu peajooned). Hiljem on ilmunud *Le Traité de la perfection du chrétien* (Juhatust ristiuisulise enesetäiendamiseks) ja *La Méthode pour convertir ceux qui se sont séparés de L'Église* (Meetod kirikust lahkunute pöö-

ramiseks). Kirjandus on õpetlik: määratud preestrite ja lihtsurelikkude kõlblaks kasvata- tamiseks. „Sinodi määrustes“, välja antud Ri- chelieu poolt, keelatakse preestritele prassida, pidada väärnaisi ja ilmuda salkades rahva lõ- bustustele. Neile pannakse südamele esineda kombalt ning väarikalt, eriti jumalateenistusel, hoolitseda vaimuliku rõivastuse ja ehete korras- hoiu eest. Kogudust manitsetakse vähemalt kord kolme nädala tagant osa võtma jumalatee- nistusest, käima armulaual neli korda aastas, hoiduma prassimisest, õnnistamatutest, salajas- test abieludest, nõidumisest ja deemonite välja- kutsumisest.

Luçonis Richelieu sõlmis rea tutvusi, mil- lest mõned aitasid kaasa ta tõusuks ja kestsid veel ta tegevusajal riigimehena. Siia kuulub ta tutvus paater Joseph'i, François le Clerc du Tremblay'ga, poliitiliselt an- deka ning kõrgetest aadetest ja kavatsustest haa- ratud mungaga. Siin kohtab ta tulevast kardi- nali Bérulle'i, oratoriaanide* mungaordu asu- tajat, kes omas oskust meeldida õukonnas ja pääses kuninganna Maria de Medici', Henri IV abikaasa armualuste kilda. Richelieu andis loa oratoorlaste ordule seminari asutami- seks oma piiskopkonnas, mis süvendas tema sõp- rust Bérulle'iga. Tutvus viimasega ei jäänud mõjuta Richelieu lähenemisel Maria Medicile. Heaks sõbraks ning toeks mõjule pääsemisel oma provintsis oli Richelieu'le ta kapiitli de- kaan* — osav ning paindlik Bouthillier, abbe de la Cochère.

Viibinud kaks aastat provintsis, arvas Ri- chelieu saabunud olevat soodsa momendi ava- likuks esinemiseks. 1610. a. peeti Pariisis üle-

riigilist vaimuliku seisuse koosolekut. Richelieu sooviks oli pääseda siia Bordeaux' provintsi esindajana. Ta oli tuntud ja hinnatud vaimuliku seisuse ringkonnas jutlustaja ja osava administraatorina. Ta esitati kandidaadiks naaberpiiskoppide poolt. Truu Bouthillier oli Bordeaux's kohal tema kasuks samme astumas. Richelieu ise pööras korduvalt alandlikkude kirjadega Bordeaux' peapiiskopi Sourdis' poole. Viimane aga ei suhtunud heatahtlikult tema soovidesse ja osale vaimulikest oli eba-meeldiv Luçoni piiskopi ettetükkivus. Richelieu jäi valimata, kuid see pettumus ei hävitanud ta energiat ega tahet tagasi pöörata Pariisi.

Ta tarve valitseda võis leida rahuldust mõnes kõrgemas riigiametis. Niikaugele võis sel ajal jõuda ainult monarhi ja ta lähedate armust. Richelieu, Luçoni asunud, säilitas sidemed Pariisi ja õukonnaga. Ta oli kirjavahetuses tuttavatega, sugulastega, isegi kuninganna õuedaamidega. Ta kaalutles abinõusid, mis viiksid kiiremini sihile. Talle oli harjumuseks panna paberile mõtted ühe või teise kavatsuse kohta. Nii koostas ta Luçonis *Instructions et maximes que je me suis données pour me conduire à la Cour* (Juhtnöörid ja põhimõtted, mis ma olen endale seadnud käitumiseks õukonnas). Ta peab tarvilikuks võimalikult vähe rääkida, palju vaikida, osavalt tagasi tõmbuda valetamata, kui tõde on hädaohtlik, esineda tagasihoidlikult, saadud kirjad põletada, mitte näida hajameelsena, kui teised kõnelevad, silmas pidada, et kuningas (Henri IV) armastab kiireid, julgeid vastuseid, kuulab meeeldi kiitust. Õige õukondlase tarkus on teesklus. Kõige enam teesklete vaikimisega. Sellega hoiate saladused, mis

teile usaldatud, varjate sihid, mis osutuksid saavutamatuks, hoidute solvamast nende enesearmastust, kelle tegudesse suhtute hukkamõistvalt, petate vastaseid, kes usuvad, et te ei tunne nende halbu kavatsusi, peidate kibedused, et nende eest hiljem tasuda, hoiate ära asjatud tülid, mida mõtlematud sõnad võivad tuua endale ja teistele. Kogu esinemine, kõne ja liigutused peavad olema kaalutud ja painutatud tahtele — eesmärgile jõuda. Kuninga arm on suure enesevalitsuse tasuks.

Henri IV surm 1610. a. äratas Richelieu's lootust pääseda õukonda. Et võita tähelepanu, pöördus ta sel puhul Maria Medici poole truualamliku kirjaga. Ta vend markii Henri Richelieu, kogenud õukondlane, jättis kirja esitamata, kartes esineda liiga agarana. Richelieu laiendas kirjavahetust Pariisi mõjuvate vaimulikega ja õukondlastega, kusjuures Boutillier mängis ustava vahetalitaja osa kirjade kättetoimetamisel. Ta palus leida endale korter Pariisis ja kavatses edaspidi kord aastas külastada pealinna. Esimesel reisil ei leidnud ta kuninganna poolt küllalt sooja vastuvõttu, sest Maria Medicil oli parajasti küllalt omi resid. Kuid tung võimule ei anna piiskopile rahu. Igal soodsal võimalusel pöörab ta kirjade, kaastundeavalduste ja õnnesoovidega mõjuvõimsate isikute nagu näit. Sully, Bérulle'i ja hertsog Épernon'i poole. 1613. a. lõpul on ta jälle Pariisis. Seekord käik on tulemusrikkam. Ta esitellakse kõikvõimsale Concini'le, kuninganna soosikule. Maria Medici valitsusega ei olda rahul. Printsid on lahkunud õue juurest — ähvardab kodusõda. Sel raskel hetkel läkitab Richelieu kuninganna armualusele saadetise täis

liigutavat truudust ja väljendab soovi osutada oma andumust tema teenistuses.

Järgmisel aastal Luçoni piiskop valiti Poitiers' piiskopi ja teiste sõprade toetusel kohaliku vaimuliku seisuse esindajaks üleriigilisse seisuste asemikkude kogusse Pariisi. Ta varustati seisuse poolt nõuete vihuga (*cahier*), mille väljatötamisel Richelieu energiliselt kaasa aitas. Kogus esines ta vahetalitajana seisuste vahelistel läbirääkimistel ja lõppkoosolekul oraatorina vaimuliku seisuse poolt. Kõne oli hoolikalt ja osavalt koostatud ja võitis tähelepanu.

IV.

Maria de Medici.

Louis XIII, sündinud 22. sept. 1601.a., oli oma isa Henri IV surma puhul 8-aastane. Teada saanud kuninga surmast, sattus õukond paanikasse, mis kestis mõned tunnid. Tänavad Louvre'i lossi suleti. Kardeti rahutusi siseriigis ja raskusi välismail. Vannuti üksmeelselt truudust kuningannale. Printsid, kes oleksid võinud nõuelda võimu, Condé ja Soissons, olid Pariisist eemal. Maria Medici pööras parlamendi poole. Mõjuvate suurnikkude nõudel parlament tunnistas ta ühel häälel regendiks (asevalitsejaks).

Henri IV, lahutatud oma esimesest abikaasast Margareta Valois'st, abiellus Toskaana valitsevast suguvõsast pärit Maria de Mediciga. See abielu andis Prantsusmaale troonipärija, aga polnud kuigi õnnelik. Henri IV truudus abikaasale jättis palju soovida ja ka Maria Me-

dici iseloom polnud kooseluks sobiv. Loomult taltsutamatu, kade, kättemaksuhimuline, mõjus ta pigemini vastuolusid süvendavalt kui lepita-
valt. Seda tüsedat, tusase ilmega naist vaevalt keegi õieti tundis Henri IV eluajal. Nüüd pääsenud võimule, selgus, et ta omas vähe intel-
ligentsust, aktiivsust ja tahet riigi juhtimiseks, oli aga küllalt valitsushimuline, egoist ja osav väikeste asjade korrastamises. Eriti ebakoha-
seks kõrgele kohale tegid teda ta tujukus, ise-
meelsus ja mõjustatavus. „Ta annab alati õi-
guse sellele, kes temaga viimaks kõneleb“, ütles üks paavsti saadikuist.

Maria Medici viis esimest valitsusaastat püsisid võimul Henri IV aegsed ministrid Vil-
leroy, Sillery ja Jeannin. Esimene neist, valitsuse tegelik juht, oli riigisekretäriks juba 40 aastat. Ta oli teeninud nelja kuningat Charles IX-st peale ja tundis peenusteni teiste riikide saladusi. Maria Medici valitsuse algul ta oli üle 70 a. vana. Brûlart de Sillery'l, Villeroy poolt võimule aidatud, kuid pärastpoole oma endise eestkostja vastasel, ei olnud suu-
remat andekust, ent ta oli osav olupoliitik: os-
kas kohaneda, teeselda ja sellega püsida. Jean-
nin, auväärt hallihabemeline sooja südamega vanahärra, oli tuntud oma ilusa, väljendusriikka keele poolest. Ta oli olnud Henri IV usaldus-
väärseimaks ministriks. Endistest ministritest ainult Sully jäi mõni kuu pärast kuninga surma valitsusest eemale. Kui Maria Medicile truudust vannuti, ei ilmunud ta õue juurde, vaid lukustas enda süngelt Bastille'sse. Olles kõige võimelisem Henri IV ministritest omas ta kõrgi ning hoolimatu käitumise tõttu palju vaenlasi. Teised kolm ministrit, nn. „hallhabe-

med“, ei suutnud teostada mingit sihikindlat aktiivset poliitikat. Neid takistas vanadus, aga ka omavahelise üksmeele puudus. Ent tänu nende vilumusele läksid esimesed kaks-kolm aastat Maria Medici valitsusest libedalt. Majanduslik tõus, alanud Henri IV ajal, kestis. Jõukus kasvas maal ja linnas. Kulutati raha kallistele riistele ja hinnalistele sisseseadeile. Koguti, pärandati ja annetati suuri summasid kaasavaraks. Kodanik igatses rahu ja korda.

Samal ajal algab pisitasa lagunemine. Võim on nõrk — seda asjaolu kasustatakse. Printsid ja suurnikud, keda ohjeldab ainult tugev käsi, tõstavad pead. Condé, välimuselt ebameeldiv, kõlblalt lodev, ilmus tagasi Brüsselist, kuhu ta oli põgenenud Henri IV ajal. Ta kavatses haarata võimu ja oli teinud lepingu suurnikega. Ta arvestas kodusõja puhul hugenottide ja tarbe korral Hispaania toetust. Soissons ilmus kolm päeva pärast kuninga surma õue juurde, avaldas rahulolematust, et asevalitsus tema seljataga välja oli kuulutatud, ja nõudis tasu. Printse jäljendasid suurnikud. Mitmesajaliikmeliste sõjasalkade eesotsas liikusid nad ringi, valmis tõstma rahutusi, kui nende soove ei täideta. Maria Medicilt nõuti kindlusi, losse, ametikohti ja paiukeid. Omavahelisi tüliasju lahendati relvadega, hoolimata valitsuse keeldudest. Ministrid ei julgenud tarvitada kindlat kätt, vaid püüdsid rahustada printse ja teisi maade, losside ja raha jagamisega. Valitsuse nõrkus oli silmanähtav, mistõttu mõjuavaldused, nõuded ja ähvardused aina suurenesid. Sully ajal kogutud tagavarad sulasid kokku.

Kuninganna autoriteeti vähendas ta rippuvus Concini'dest. Ta oli sõbrustanud veel

kodumaal oma amme tütre Leonora Dori'ga, kes pärast nimetas end Galigai'ks. Selle ema oli elukutselt pesija, isa puusepp. Leonoral olid peened, teravad näojooned. Ta polnud iludus, kuid meeldis oma elavuse ja vaimukusega. Ta oli osav, kaval, vilka kujutlusvõimega ja ebausklik. Abielugi ei suutnud Maria Medicit Leonorast lahutada; viimane järgnes talle Prantsusmaale. Siin abiellus Leonora oma kaasmaalase Concini-ga. See oli võluva välimusega aadlik, kuid vaene. Au- ja raha-ahnena ning edevana pidas ta abielu Leonoraga kasulikuks. Ta ei eksinud. Juba kaasavarana sai Leonora kuningalt 70000 *livre*'i. Abielupaar püsis lähedasena Maria Medicile. Nii mõnigi kord oli ilusa Concini viibimine õukonnas kuningas Henri IV-le vastu-meelt. Järgnesid tülid abikaasade vahel. Concini-d aga püsisid. Esialgu nende soovid ei küündinud kaugemale rikkusest. Nad oskasid kuningannalt nõutada kingi kingi järele. Neile voolas raha, maid ja auameteid. Concini kerkis üheks Prantsusmaa rikkamaks meheks, omandas markii Ancre'i aunime ja ülendati hiljem Prantsusmaa marssaliks. 1615. aastast peale ta segas ennast ka poliitikasse. „Hallhabemete“ ministrium muutus ta tööriistaks. Concini küllus, rikas elu ja tõus võimule ärritas suurnikke. See tõttu esinesid nad uute nõuete ja ähvardustega. Concini soovil nad rahuldati kinkidega.

Suurnikud lootsid kodusõja puhul abi protestantidelt. Viimaseid häiris valitsuse sõbralik poliitika katoliikliku Hispaania suhtes. Maria Medici sõlmis 1611. a. selle riigiga kaitselepingu 10-ks aastaks. Jõuti kokkuleppele, et Louis XIII abiellub Hispaania printsessi Annaga ja Felipe, Hispaania troonipärija, kosib Prantsuse print-

sessi Elisabethi. 1614. a. Condé eemaldus õukonnast — nii väljendasid suurnikud sel ajal oma rahulolematust — ja avaldas manifesti, milles heitis ette valitsusele poolehoidu Hispaaniale, rahvamajanduslikku viletsust ja nõudis seisuste asemikkude kogu kokkukutsumist. Ta soovile tuldi vastu ja seisuste esinduse kokkutulek määrati veel samale aastale. Rahvas pani seisuste asemikkude kogule suuri lootusi. Kogu istungid kestsid oktoobrist 1614 märtsini 1615. Koosolekute avamine toimus suure pidulikkusega. Tööd takistas seisuste vastuolu ja kindla juhatuse puudumine. Aeg möödus viljatuis seisustevahelistes vaidlustes. Kolmas seisus palus valitsust lõpetada paiukite maksmine aadlile, sest et väljaminekud selleks otstarbeks koormavat riigikassat ja maksumaksjaid. Aadel, tundes end puudutatuna, nõudis omakorda ametite päritavuse ja müüdavuse lõpetamist. Riigile oli ametikohtade müük kujunenud korrapäraseks tuluallikaks. Raskusi tegi küsimus, millega katta puudujääk. Vaevalt rauges kolmanda seisuse ja aadli tüli, kui puhkesid vaidlused vaimulikkude ja kolmanda seisuse vahel. Linnakodanluse esindajad, arutades riigi põhikorrastust, võtsid vastu otsuse, et Prantsusmaa kuningad on suveräänsed ja omavad trooni otse Jumalalt ja et ühelgi võimul, ei ilmlikul ega vaimulikul, pole õigust võtta neilt riiki. Selle gallikanismi* vaimus paragrahvi vastu protestisid vaimulikud ja panid ette tunnistada Prantsusmaal maksvaks Trienti kirikukogu otsused. Peeti hiilgavaid kõnesid ja kest vaid läbirääkimisi, kuid ei suudetud pooli lepitada. Kui aga kuninganna vahele segas, alistusid kolmanda seisuse esindajad kohe ja loobusid kuningavõimusse puutuvast

artiklist. Oli karta, et valitsus peale kaebevihkude esitamist lõpetab asemikkude kogu koosolekud ja saadab esindajad laiali. Aadel nõudis, et kuninganna määraks 12 uut riiginõukogu liiget — 4 igast seisusest — seisuste poolt esitatud sooviavalduste läbivaatamiseks ja neile vastamiseks. Kolmas seisus arvas, et ei sobi kuningale peale sundida nõunikke. See kolmanda seisuse vastutulelikkus ja seisuste omavaheline sobimatus jättis vabaduse õukonnale. Korraldati lõppistung. Siin esines kõnega vaimuliku seisuse esindajana Luçoni piiskop. Ta ettekanne kestis tunni aega ja teda kuulati suure tähelepanguga. Eriti vaimulikud pidasid ülesande hästi täidetuks. Richelieu oli esitanud tagasihoidlikult kõik nende soovid ja oli mõistnud oma kõnega kõiki rahuldada ilma kedagi haavamata. Ta kõneles ettevaatlikult pahedest kirikus, mis sel ajal paelusid paljude tähelepanu, mainis hugenottide pealetungi katoliiklastele, kaitses vaimulikkude eesõigusi ja põhjendas nende osavõtu tarvilikkust riiginõukogust. Lõpuks ülistas ta ja tänas kuningat ja eriti kuningannat targa ning rahvale õnnistusrikka valitsuse eest. Järgmisel päeval leidsid saadikud koosoleku ruumid lukustatud olevat. Seisuste asemikkude kogu ja ta opositsioon olid likvideeritud. Valitsus oli jälle vaba tegutsemiseks. Kuid üldine rahulolematus püsis. Süüdistati kõigis väärnähjustes Concinisid ja vanade ministrite saamatust.

Kuninganna soovi kohaselt valmistuti nüüd troonipärija pulmapidustuste ja printsesside vahetuse vastu. Õukond korraldas end sõiduks piirile. Condé lahkus jälle Pariisist ja kogus sõjaväge. Ta avaldas uue manifesti, kus nõudis pidustuste edasilükkamist, kuni seisuste nõuded

on täidetud ja pahed riigis kõrvaldatud, ja kaebas hädaohu üle, mis ähvardavat südametunnistuse vabadust. Sellega ta lootis võita endale liitlasteks hugenotte. Kuid suur osa viimastest jäi truuks õukonnale. Algas kodusõda. Valitsus saatis Condé vastu sõjajõud. Oli üksikuid kokkupõrkeid. Tõsise võitluseni asi ei läinud. Vahepeal jõudsid printsessid tugeva sõjalise kaitse all piirile. 21. nov. peeti noore kuninga pulmapidustused suure toredusega Bordeaux's. Pruut ja peigmees olid mõlemad 14-aastased. Maria Medici lootis abieluga tuua vaheldust poja ellu ja hoida teda eemal valitsemisest. Et lõpetada kodusõda, ministrid kaldusid järeleandmisele Condé'le ja suurnikele. Läbirääkimisi peeti Loudunis. Kaubeldi kaua. Condé ja ta pooldajad esinesid ka siin üldiste huvide kaitsjatena, kuid leppisid valitsusega — hankinud suuri summasid ja ameteid — 3. mail 1616. a. Condé nimetati riiginõukogu juhatajaks.

„Hallhabemete“ ebakindlus ja üksmeele-puudus kodusõja puhul viis nad langusele. Pärast rahu nad vabastati ja asendati uute ministritega. Neist silmapaistvam oli peaintendant Claude Barbin. Ta põlvnes alamast seisusest, kuid oli intelligentne, energiline ja õiglane. Kõik ministrid olid Concini mõjul tõusnud ja seetõttu tema mõjule vastuvõtlikud. Valitsus pidas Concini Pariisis olles tema juures koosolekuid ja andis iga päev oma tegevusest kirjalikult aru, kui ta viibis väljaspool Pariisi. Ministrite niisugune vahekord soosikuga vähendas nende prestiiži avalikkuse silmis.

Barbin'ile võlgneb Richelieu oma tõusu. Pärast seisuste asemikkude kogu laialiminekut Luçoni piiskop asus provintsi, jälgis seal huviga

sündmusi ja pööras Pariisi pärast Louduni rahu. Ta oli nimetatud noore kuninganna saabumisel selle vaimulikuks. Barbin tutvustas Richelieu'd Concini, kellele kohtamisest jäi hea mulje. Varsti võitis piiskop Maria Medici ja Concini usalduse. Kui Condé, sõlminud valitsusega rahu, tõrkus ilmumast õue juurde, saadeti Richelieu teda kutsuma. Käigul oli tagajärgi. Condé tuli Pariisi ja rahvahulga tervitasid teda vaimustusega kui Concini vastast. Ta jätkas siin salaja suurnikega sepitsusi Concini vastu. Kavatseti soosikut surmata või välja anda parlamendile. Concini lahkus hädaohu kartusel Pariisist. Printsid ja suurnikud mõjustasid Condé'd võimu haarama. Barbin riskis otsustava sammu. Condé piirati riiginõukogus, kus ta oli eesistujaks, sõdurite poolt, vangistati ja asetati Louvre'i. Ta pooldajad põgenesid. Võistlejata jäänud Concini tuli tagasi Pariisi. Ta kõrvaldas ministritest pitsatihoidja du Vair'i, kes oli lähedane Condé kaaslastele. Barbin'i ettepanekul kutsuti riigisekretärina ministeeriumi nüüd Richelieu (25. nov. 1616. a.), keda parajasti kavatseti nimetada Hispaaniasse saadikuks. Näis, et Luçoni piiskop oli jõudnud eesmärgile.

See tähendusrikas sündmus Richelieu elus langes ühte ta ema surmaga. Suzanne de La Porte suri 60-aastasena Richelieu's. Tütar Nicole oli ta juures. Markii Richelieu palus asetada kadunu kabelisse ja viivitada matustega, kuni vennale avaneb võimalus mulda sängitamisest osa võtta. Ema põrm ootas kolm nädalat ja maeti siis ilma Richelieu osavõtuta. Poega sidusid riigiasjad.

Riigisekretär.

Selleaegsed riigisekretärid ehk ministrid vastasid võimult umbes meieaegsetele ministeeriumi osakondade juhatajatele. Nad ei vastutanud oma ala eest ega olnud seotud oma tegevuses ühise kavaga. Kuningas tagandas ühe ja nimetas uue ilma teiste teadmata. Concini hindas Barbin'i ta võimete tõttu ja asetaski ta juhtivaks ministeeriumis. Viimane omakorda pooldas Richelieu'd ja usaldas talle sõja- ja välisasjaid. Richelieu nimetamisse suhtusid välissaadikud erinevalt. Hispaania saadik kirjutas: „Lugõni piiskop on minu intiimne sõber; kellelgi ei võid olla suuremat andumust Jumalale ja meie riigile.“ Veneetsia saadikud teatasid: „Nimetamist ei saa lugeda Teie Kõrgusele heasoovlikuks. Oli määratud saadikuks Madridi, kuulub Hispaania-parteisse, on alatasa Hispaania saatkonnas, saavat tasu Hispaania poolt.“ Paavsti esindaja teatas: „Usuasjale võib selle teadmistelt, kõneosavuselt, eluviisidelt ja usuinnult silmapaistva vaimuliku nimetamine ainult soodus olla.“ 30-aastane uus riigisekretär paistis silma kaasministrite hulgast oma vaba ja väärika esinemisega. Kujult oli ta sale ja kõhn, ilmelt intelligentne ja tõsine. Asjaajamisel esines viisakana, veidi üleolevana. Kirjad koostas ta kiirelt ja osavalt.

Uus ministeerium näitas teguvõimet ja kindlust suurnikkude mässi maha surumisel. Pärast Condé vangistamist juhtis rahutusi hertsog Nevers, kelle „suur kavatsus“ seisis üle-euroopalise ristisõja korraldamises türklaste vastu. Ta

polnud rahul, sest Prantsuse valitsus ei toetanud seni küllalt energiliselt seda ettevõtet. Tema seljataga seisis hertsog Bouillon, väga osav diplomaat, kellel oli sidemeid kõigi Euroopa valitsejatega. Ta mõjustas protestandiusulisi valitsejaid võitlema Hispaania ja katolikusõbraliku Prantsusmaaga. Valitsusel puudusid esialgu sõjajõud ja raha armee organiseerimiseks. Barbin asus energiliselt riigi rahaasjade korrastamisele, nõudis uusi makse ja palkas Šveitsist ja Hollandist sõjaväge. Richelieu avaldas teadaande, et silmas pidades sagedaid mässe, valitsusel ei jäävat üle muud kui karmilt karistada neid, kelle eesmärgiks on kuninga autoriteedi kukutamine ja riigi hävitamine. Samal ajal valitsuse väed algasid pealetungi.

Richelieu asus suure energiaga talle usaldatud välisajade juhtimisele, olgugi et see ala oli talle uus ja puudusid kogemused. Ta astus ühendusse saadikutega välismaal, palus informeerida ennast põhjalikult vastava riigi olukorrast ja teha temale teatavaks juhtnöörid, mis esindajad seni valitsuselt on saanud. Ent asjades ja küsimustes, mis talle tuntud, ta ei vajavat nende nõuannet. See üleolev toon ei meeldinud saadikuile, kellest enamus omas teeneid ja oli kaua viibinud riigiteenistuses. Saadikute rahulolematuse raskendas suhteid ja pahandas Richelieu'd. Ta otsustas aja jooksul uued mehed ametisse seada, aga esialgu piirdus erakorraliste esindajate saatmisega. Nii läkitas ta Saksamaale saksa päritoluga Schomberg'i ja laskis teha teatavaks protestandiusulistele vürstidele, et see olevat laim, et Prantsusmaa on unustanud oma liitlaste ja omad huvid, sidudes end Hispaaniaga. Pidagu Saksamaa silmas, et Pariisis hinnatakse

endiselt sidemeid protestantlike valitsejatega. See välisministri seisukoht oli vastuolus Maria Medici Hispaania-sõbraliku poliitikaga, aga kooskõlas Richelieu hilisema välispoliitilise suunaga.

Möödapääsematult tuli Prantsusmaal seisukoht võtta Itaalia-küsimuses. Juba aastaid olid Hispaania ja Savoia sõjajalal. Savoia valitseja Charles-Emanuel nõudis endale pärast viimase Gonzaga' surma Monferratot, väikest riiki Milano ja Savoia vahel. Ta põhjendas oma nõudlust sugulusega Monferrato seniste valitsejatega. Monferrato oli Mantua valitsejate käes, kes niisamuti kuulusid Conzagade suguvõssa, Mantua oli aga liidus Hispaania ja Prantsusmaaga. Veneetsia sõdis Austriaga. Hispaania asevalitseja Milanos jätkas sõda Savoiaga ja ähvardas ka Veneetsiat. Taheti hävitada uhke kaupmeestevabariik. Veneetsia otsis liitlasi. Ta tegi lepingu Savoiaga. Viimane liitus Inglismaaga ja palus toetust Prantsusmaalt. Viimasel oli raske ülesanne lahendada. Ta oleks tahtnud jätkata eelmiste valitsejate poliitikat ja säilitada mõju Itaalias. Liit Savoiaga avas talle tee poolsaarele. Ent see liit oli sihitud Hispaania vastu, kellele Prantsusmaa Maria Medici valitsuse algusest peale oli lähenenud. Enne veel, kui valitsus jõudis küsimust otsustada, Dauphiné kuberneri Lesdiguières tungis 7500-mehelise sõjaväega Savoiasse ja vabastas selle hispaanlastest. Kõik õiged isamaalased tundsid talle kaasa. Richelieu ei kiitnud heaks Lesdiguières'i omavolilist sammu, aga ta ei sundinud teda pöörama Prantsusmaale, kartes, et ta võib ühineda mässuliste suurnikega või kihutada mässule hugenotid. Veneetsia, paludes abi Prantsusmaalt, soo-

vis omandada ka õigust Alpide mäekurude kasutamiseks, et saata nende kaudu sõjaväed Austria vastu. Audientsil, kus viibis ka Richelieu, oli kuninganna ootamatult vastutulelik Veneetsia saadikuile ja lubas korraldada mäekitsuste kasutamise nende soovide kohaselt. Richelieu, kaalunud, et see vastutulek võib tuua lahkhelisid Habsburgide ja Hispaaniaga, taotles antud lubaduse tühistamist.

Prantsuse valitsus oli lepinguga sidunud enda Hispaaniaga. See asjaolu ja siseraskused takistasid Richelieu'd teostamast sihikindlat poliitikat. Samal ajal aga Prantsusmaa tahtis osa mängida rahvusvahelises elus. Richelieu esines siis kuninga nimel ettepanekuga võtta endale vahetalitaja osa rahuobitamisel vaenlike poolte vahel. Veneetsia saadikud, pettunud Prantsuse välispoliitikas, sest et neile antud lubadusi mäekurude suhtes ei täidetud, avaldasid mõju oma valitsusele, nii et see loobus Richelieu ettepanekust. Niisamuti toimisid ka teised riigid. Peeti läbirääkimisi Madridis ja Roomas. Riikide loobumine Prantsusmaa vahetalitusest oli ebameeldiv noorele ning auahnele riigisekretärile.

VI.

Concini langus.

1614. aasta sügisest Louis XIII, kuulutatud täisealiseks, oli seaduse järgi Prantsusmaa õige valitseja. Kuid Maria Medici püsis võimul, toetatud Concini poolt. Kartes kaotada võimu oli kuninganna sihilikult jätnud poja kasvatuses hooletusse. Aastate jooksul oli printsil mitu

kasvatajat: sõjaväelane, luuletaja, hellenist* ja teadlane. Kuid nad ei omanud kuigi suurt mõju kuningasse; pealegi ema soovi kohaselt jäeti printsile täielik vabadus lõbustusteks. Palju aega võttis tal jaht. Selleks oli määratud nädalas esmaspäev, kesknädal ja laupäev, ja „kui polnud takistusi, ta oli jahil ka teistel päevadel“. Eelistatuim oli linnujaht. Halva ilmaga kütiti linde lossi saalides, keda seal seks otstarbeks lasti lennelda. Oli veel teisi ajaviiteid: noor kuningas tegi köögis martsipani, rakendas koeri väikese kahuri ette jne. Tõsise kasvatuse ja harastuste puudus takistas ta arenemist ja pikendas lapsepõlve. Ainukene ala, mis teda hiljem köitis, oli sõjandus. Riigiasjadest hoiti teda sihilikult eemal ka pärast täisealiseks tunnistamist. Ka piirati ta läbikäimist. Ta käis jumalateenistusel, külastas oma naist, kellest ta elas lahus, ja ülejäänud aja veetis oma kammerherra Charles Albert de Luynes'i seltsis. Rahulik, südamluk ja hoolitsev, võitis see omaette jäetud lapse südame — ema oli lapse vastu karm ja õrnuseta. Pealegi tundis Luynes kõiki peenusi jahi alal. Ta muutus troonipärija ainukeseks seltsiliseks, kellele see kõike võis usaldada. Lapse kiindumus oli nii sügav, et ta öösiti temast unistas ja teda kutsus. Kuningannale ei jäänud teadmatuks see sõprus, mis võis kujuneda talle ohtlikuks. Maria Medici arvas, et ta suudab võita vähenõudliku Luynes'i kinkidega. Kuid viimase auahnus ulatus kaugemale. Kuninganna andis oma soosikut võimutseda lastes halba eeskujuga. Luynes lootis Louis XIII võimule pääsedes asendada Concinit. Kinnine, viisakas ja alandlik kõigi vastu, oskas Luynes varjata oma eesmärgi ja võita Louis' oma kavatsusele.

Ka väljaspool oli pind küps riigipöördeks. Kogu Prantsusmaa oli tüdinud Concini võimutsemisest. Et püsida võimul, oli soosik lasknud püstitada võllaid mitmes Pariisi linnaosas. Valvati ja luurati neid, kes ei suhtunud temasse heatahtlikult. Oma vastaseid laskis ta hävitada ja mürgistada ilma igasuguse kohtuta. Ta uhkeldas oma rikkusega ja laskis kõiki tunda oma võimu. Saadikuil tuli oodata ta eeskojas. Ministreid kohtles ta oma teenritena ja andis vaba voli tujudele. See ripuvus armualusest kiskus maha ka Barbin'i ja Richelieu taoliste energiliste jõudude prestiiži. Nad tundsid pinda vankuvat ja palusid end vabastada, kuid kuninganna ei nõustunud. Ettevaatusest püüdis Richelieu luua ühendust Louis XIII-ga ja laskis öelda, et ta on valmis kuninga teenimiseks. Ka noort kuningat kohtles Concini alandavalt: kombevastaselt istus tema juuresolekul, ei paljastanud pead vastuvõttudel. Marssal ratsutas 200—300-liikmelise salkkonna eesotsas kuna Louis XIII saatjajaks olid ainult Luynes ja mõned teenrid. See asjaolu tegi kuninga vastuvõtlikuks Luynes'i mõjustustele ja sositustele. Algul oli kavatsus põgeneda Pariisist ja ühineda suurnikkude sõjajõududega, aga hiljem otsustati vabaneda Concini. Kujunes vandeselts, koosnev alamaist õukondlastest ja teenreist, eesotsas kuninga ja Luynes'iga. Nädalate kestel peeti nõu, ometi jäi ettevõtte saladusse. Kolm nädalat enne Concini kukutamist valmis plaan tema vangistamiseks või tapmiseks. Luynes'i vend soovitas pöörata kaardiväe kapteni Vitry poole. Kui selle juures pinda sondeeriti, teatas ta, et ta on kuninga käsul kõigeiks valmis.

Esmaspäeval, 24. aprillil 1617 Vitry asetas

Louvre'i käikudesse ja saalidesse ustavad sõdurid ja ise istus ootel šveitsi ihukaitseväge ruumis kastil, kõigutades jalgu. Kell 10 teatati, et Concini on saabunud. Vitry tõttas õue, kuid peeti kinni ja leidis soosiku ümbritsetuna õukondlastest ja palujaist. Ta vabastas endale tee marssali juurde, asetaskäe selle käsivarrele ja lausus, et kuningas on käskinud teda areteerida. „Mind?“ hüüdis Concini ja haaraskäega mõõga järele. „Jaa, teid“, oli vastus. Samal ajal andis Vitry märku oma kaaslastele. Concini langes mitmest püstolist haavatuna. „Elagu kuningas!“ kõlas Vitry hüüd. Ainult üks marssali kaaslastest tegi katset vastu panna, teised alistusid ükskõikselt.

Häda mulle“, lausus kuninganna, kuulnud oma toaneitsilt Concini surmast. „Olen valitsenud seitse aastat. Nüüd jääb mulle ainult oodata krooni taevas.“ „Ma ei taha neist enam kuulda“, lisas ta Concini kohta. „Juba ammu hoiatasin neid. Nad oleksid pidanud pöörama tagasi Itaaliasse. Mul on küllalt tegemist omade asjadega.“ Teade mehe surmast viis Leonora Galigai ärevusse. Ta nuttis ja sõimas ning süüdistas meest. Siis kogus ta oma kalliskivid ja raha, peitis nad madratsisse ja heitis sellele. Varsti ilmusid Vitry korraldusel kaardiväelased, otsisid korteri läbi, viisid ära kalliskivid ja areteerisid Leonora.

Pöörde ajal Richelieu oli Sorbonne'i direktorit külastamas. Siin kuulis ta Concini hukkimisest ja oli üllatatud. Ta ei uskunud, et kuninga ümbruskond omab jõudu ja julgust sääraseks ürituseks. Siit läks ta kuninganna juurde, kus leidis teised ministrid. Maria Medici saatis ta kuninga juurde läbirääkimistele, sest et ta

vaimulikuna sobis selleks kõige enam. Richelieu leidis kuninga ühes Louvre'i saalis, tõstetuna piljardile ja ümbritsetuna ärritatud ning juubeldavast hulgast. Silmanud ministrit, kuningas hüüdis: „Nüüd olen ma vaba teie hirmuvalitsusest. Luçon, vaadake, et minema saate!“ Luynes tegi katset Richelieu'd kaitsta. „Hallabemed“ kutsuti uuesti võimule. Kavatsedes ministrina osa võtta valitsuse koosseisest läks Richelieu kuninga juurest nõukogu ruumi, kuhu olid kogunenud uued ministrid. Kuid Villeroy küsimuse peale, kellena piiskop siin mõtleb esineda, tõmbus ta tähelepanematult tagasi. Varsti sai ta teada, et Barbin on vangistatud.

Rahvas kaevas Concini laiba välja, kandis Pont-Neuf'ile, kus ta võllasse tõmmati, siis tükeldas ta ja kõndis jäänustega tänavaid mööda. Richelieu, kes sõitis tollas Pont-Neuf'i kaudu, oli juhuslikult selle pealtnägijaks. Kergesti oleks võinud masside viha kanduda ka Concini võimukandjale. Ta pääses õnnelikult, soovitades rahvale hüüda „Elagu kuningas!“ Ta ise tegi seda esimesena. Tagasisõidul valis ta ettevaatlikult teise tee.

Pariis ja teised linnad pühitsesid võitu välismaalase üle. Suurnikud lõpetasid kodusõja ja panid relvad maha, teatades ustavusest kuningale. Prantsusmaa näis olevat lepitatud Concini surma läbi. Kuningas teatas Maria Medicile, et ta tahab teda kohelda kui oma ema, kuid soovib siitpeale olla valitseja. Kuninganna kaardiväelased asendati Vitry omadega. Tegelikult oli Maria Medici vang. Richelieu, kes juba ministrina oli lähedane kuningannale, pidas tema nimel läbirääkimisi Luynes'iga. Luçoni piiskop lootis lepitada pooli ja pääseda jälle võimule. Luy-

nes soovis kuninganna lahkumist Pariisist. Maria Medici alistus. Otsustati, et ta asub Blois'sse. Richelieu nimetati ta nõukogu juhatajaks. Kohtamisel kuningaga enne ärasõitu kuninganna nuttis ja tõendas, et ta pole kunagi omanud teist eesmärki kui oma poja heaolu. Kuningas vastas, et ta tahab olla oma emale hea poeg, kuid kavatses ise valitseda riiki. Järgmisel päeval, 3. mail, kuninganna ja ta kaaslaste pikk tõldade rida liikus välja Pariisist.

VII.

Maapaos.

16-aastane Louis XIII polnud võimeline ise riiki juhtima. Concini asemele astus Luynes. Uus riigijuht oli varustatud ainult keskpäraste vaimuannetega ja tal puudus ettevalmistus riiklikuks tegevuseks. Et tal polnud kaugemale ulatuvaid eesmärke ega põhimõtteid riigi juhtimisel, siis ei suutnud ta neid sisendada ka vanadusest otsustusvõimetuile ministreile. Nii kujunes kogu riiklik tegevus kobavaks ja kavatuks. Päevakorral püsis Maria Medici ajast rida lahendamata nii sise- kui välispoliitilisi probleeme. Vaenlikele sisejõududele nagu suurnikud ja protestandid lisandus võimult tõrjutud Maria Medici oma pooldajatega. Concini kukutamine mõjus suurnikesse mõneks ajaks rahustavalt. Ainult hertsogid Épernon ja Bouillon ei ilmunud õukonda. Viimane olevat lausunud: „Silt on uus, kõrts on sama.“ Luynes ühes kaaslastega jaotas Concini ametid ja varu. Ta armus Montbazoni hertsogi tütresse Marie Rohan'i ja

abiellus temaga. Korraldati protsessid surnud marssali ja ta abikaasa vastu. Leonora Galigaid süüdistati nõidumises ja ta mõisteti surma.

Maria Medici asus oma väikese õukonnaga Blois's. Kuninga õuega läbi käia oli talle keelatud. Teda valvati. Tundes end vangina veetis ta oma aja rusutud meeles, mis aeg-ajalt andis aset vihahoogudele. Richelieu oli ta nõuandjaks ning usaldusmeheks. Samal ajal Luçoni piiskop püüdis uuesti tasandada endale teed võimule. Ta külvas Luynes'i üle ustavusavaldustega ja alandlikkude aruannetega oma ameti alalt. Need ei suutnud aga hävitada õukonna umbusku. Richelieu kahepaiksus selgus pea. Kuu aja pärast ta järsku lahkus Blois'st ja siirdus oma piiskopkonda. Vend olevat teatanud talle Pariisist kuninga otsusest eemaldada teda kuninganna juurest. Ärasõit oli enneaegne. Sellesisuline kuninga korraldus jäi saabumata. Luçoni jõudnud, sai piiskop kuningalt käsu mitte lahkuda kohalt ilma tema korralduseta. Kuninganna, kaotanud tasakaalu läheda nõuniku eemaldumise pärast, kirjutas ägedaid kirju Luynes'ile ja pojale. Richelieu mattis enda provintsi. 1617. a. kirjutas ta: „Loodan, et sidudes end täielikult raamatute ja ametiga pääsen laimust.“ Tundub, et ta soovib olla unustatud riigitegelasena. Kirjavahetus, peetud peamiselt vaimulikkude ja daamidega, käsitleb isiklikku elu. „Ta teeb end väikeseks ja tal on selleks põhjust, sest äike kõmiseb ikka veel ta pea kohal.“ Ta ootab kannatlikult soodsamat aega.

Pisitasa hakkab ta valmistama pinda karjääri jätkamiseks. Ta astub ühendusse paater Joseph'iga, kellega ta suhted võimuloleku ajal olid külmad, kujutab värvikalt oma alandust ja

Monfrere, Je s'uy ontie de la mort
 de Monfrere le Maréchal D'effras
 pour la porte qui ont faite le
 Roy. la France, uny et uny Amis
 pasteurien. Je s'uy Dieu qui
 me console en cette affliction qui
 est une des plus grandes qui eust
 peu arriver, et me donne lieu
 de voy s'oymer que ce s'uy

Monfrere

Vostre tresaffectionné frere
 arrou rendre service
 Etienne Richelieu

Richelieu käekirja näide (vähendatult).

abitust ja palub ta eestkostmist. Juhuse esineda kasulikuna kuningale ja kirikule pakkus talle jesuiit Arnoux, kuninga pihiisa tüli protestantidega. Arnoux oli väitnud oma jutlustes ja hiljem ka erikirjutises, et protestandid on va-

lesti tsiteerinud Püha Kirja tekste. Viimased ei jätnud vastamata. Kujunes pikk ning tülikas poleemika. Richelieu kirjutas vähem kui kolme kuu kestel 250-leheküljelise teose kaitseks katoliku kirikule. Raamatus, mis on rikas tsitaatidest, Richelieu väidab, et vabadus, mida protestandid omistavad üksikule, võib tekitada ja sisendada üleolevat ning ohtlikku suhtumist iga autoriteedi suhtes. Protestandid on korduvalt haaranud relvad valitsejate vastu. Siiski ei tule tarvitada vägivalda protestantide võitmisel katoliku kirikule, vaid peab tegutsema ettevaatlikult ja pehmusega. Teos äratas tähelepanu, kuid ei suutnud võita Richelieu'le kuninga usaldust ega paremat positsiooni, silmapaistvamat seisundit avalikus elus.

Vastupidi, teda tabas aprillis 1618 uus saatuse löök. Kuninganna oli astunud kirjavahetusse Bastille's kinnipeetava Barbin'iga. Luynes jälgis mõlemate korrespondentsi ja laskis teha ärakirjad mõnest kompromiteerivast, paljastavast kirjast. Ta esitas need kuningale. Barbin'i vastu alustati protsessi. Asjasse oli segatud rida suurnikke, mõned neist Luynes'i sugulased, nagu hertsog Rohan. Samal ajal saadeti ka Richelieu oma piiskopkonnast Avignoni, niisamuti ta vend Henri ja õemees Pontcourlay. Põhjuseks olnud Richelieu kirjavahetus Maria Mediciga. Piiskopile oli keelatud kirjutada kuningannale. Avignon kuulus paavstile. Siin elas palju jõukaid itaallasi. Kõneldi itaalia keelt. Kaubandus oli elav. Elu ilme oli lõunamaine ning kirju. Richelieu veetis siin pettununa ja kibestununa 11 kuud. Teda valvati hoolikalt. Ta luges palju. Tuttavaid oli vähe, peamiselt vaimulikud. Et õigustada avalikkuse ees oma

sidemeid Concini ja Maria Mediciga, kirjutas ta siin „*Caput apologeticum*’i“. Teose mõtteks on et autor pole teinud muud kui seda, mis oleksid teinud teisedki samades tingimustes. On siis viisakus ja kuulekus mõjukate vastu patt? Kogu ta tegevus olnud suunatud kuninga heaoluks. Avignonis viibimise ajal Richelieu’de perekonda tabas õnnetus. Markii Richelieu abikaasa suri sünnitusel Richelieu’s. Poeg suri mõni nädal hiljem. Henri Richelieu ja Pontcourlay said loa kojusõiduks. Üksindasena ja haigena tegi Richelieu 19. veebr. 1619 testamendi. Oma vranduse pärandas ta Luçoni piiskopkonnale ja sealsele preestriteseminarile. Ent testament oli enneaegne. Saatus naeratas meelegeitnule. Mõni nädal hiljem saabus Avignoni paater Joseph’i vend du Tremblay ja tõi kuningalt kirja, milles oli korraldus võimalikult kiirelt siirduda A n g o u l ê m e’i Maria Medici juurde ja asuda endiste kohuste täitmisele. Järgmisel päeval Richelieu lahkus Avignonist ja asus teele. Võimude poolt tehti talle takistusi läbipääsemisel, kuid kuninga kiri avas tee. 27. märtsil 1619 ta jõudis Angoulême’i.

VIII.

Luynes.

Richelieu oli tarvilik Luynes’ile. Maria Medici ja õukonna suhted olid piiskopi eemaloleku ajal võtnud uue pöörde. Luynes kohtles kuningannat alandavalt. Nii saadeti välja Prantsusmaalt Maria Medici isa, Toskaana valitseja saadik Bertolini, sest et see omas sidemeid ku-

ningannaga. Korraldati ilma Maria Medici arvamust küsimata ta vanema tütre abielu Piemonte printsiga, teatades talle ainult kihlustest. Olles rusutud meeleolus ja ilma mõistliku nõuandjata kuninganna sattus itaallasest-intrigandi Ruccelai' mõju alla. Selle kavatsuseks oli asetada kuninganna suurnikkude partei etteotsa ja koondada jõud Luynes'i vastu. Viimase saamatus riigi juhtimisel selgus üha enam, niisamuti ta tung rikastumiseks. Suurnikud, kes esimesel hetkel pärast Concini kukutamist lõpetasid opositsiooni, pöörasid uuesti õukonnale selja. Maria Medici ja suurnikkude ühine vastupanu pidi kuninganna uuesti võimule viima. Küsiti nõu Sedani hertsogilt Bouillon'ilt, kes juhatas Ruccelai hertsog Épernon'i poole. See uhke ning iseteadev suurnik oli Luynes'i võimuletulekut võtnud üleolekuga. Ruccelai oskas hertsogi nii mässida intriigidesse, et loobumine Ruccelai kavatsusest oleks Épernon'i paljastanud. Pool aastat kestsid läbirääkimised ja ettevalmistused. Paljastamishädaoht oli suur. Kord saabus üks Ruccelai saadikuist Pariisi, et müüa Luynes'ile saladus. Ta ei pääsenud aga kohe võimukandja jutule ja sattus ühe parlamendiliikme juurde, kes kuninganna pooldajana ostis temalt dokumendid ja saatis nad Blois'sse. Hertsog Épernon lahkus luba küsimata Metzist, kus ta oli kuberneriks. Nagu kokku oli lepitud, põgenes kuninganna salaja 22. veebr. öösi 1619 Blois'st, kohtas teel Épernon'i ja tema kaitse all saabus Angoulême'i. 26. veebr. teatas ta kuningale, et ta on siirdunud kindlasse kohta, soovides juhtida valitsuse tähelepanu nende türanniale, kes viivad riigi hukatusse. Henri IV olevat andnud nõu usaldada Épernon'i. Pariisis oli

üllatus suur. Épernon kõrvaldati kõigist ameteist. Kardeti, et Maria Medici liitumine suurrikega viib kodusõjale. Oli vaja kohast isikut kuninganna mõjustamiseks. Mõeldi nüüd Richelieu'le. Paater Joseph olevat teda soovitanud.

Richelieu saabumine üllatas ebameeldivalt kuninganna õukonda ja suurnikke. Hoiatati Maria Medicit Richelieu kui Luynes'i käsilase eest. Richelieu andis kuningannale nõu võtta leplik, kuid väarikas hoiak õukonna suhtes. Hoolimata Ruccelai ja teiste vastuseisust võitis Richelieu. Kodusõda oli puhkenud. Schombergi sõdurid, saadetud Épernon'i vastu, seisid Metz'i all. Läbirääkimised, mis olid alanud õukonna ja kuninganna vahel enne Richelieu saabumist, arenesid piiskopi mõjul jõudsalt ja lõppesid Angoulême'i rahuga (30. aprillil 1619). Selle põhjal kuninganna sai valitsuskonnaks senise Normandia asemele Anjou ja lisaks kindlusi. Talle jäeti õukond ja vaba nõunikkude valik. Hertsog Épernon'ile anti tagasi ametid.

Richelieu, kelle teeneks loeti kiire kokkuleppe saavutamine, lootis Luynes'i ja kuninga soovitusel saada kardinaliks. Kodusõja lõpu puhul sai talle osaks niihästi õukonna kui suurnikkude kiitus ja tänu. Siiski oli pind Luçoni piiskopile veel küllalt kõikuv. Tuli säilitada kuninganna poolehoid, aga ka võita kuninga ja ta armualuse usaldus. Richelieu ei tahtnud enam väaratada tõusuteel ja seepärast tuli kaaluda iga sammu põhjalikult. Tänu ja poolehoiu märgiks määras kuninganna markii Richelieu Angers'i kuberneriks. Samale kohale arvas õigust omavat Thémines, kellel oli teeneid kuninganna ees (Condé vangistamisel). Asi arenes duellini, kus langes Henri Richelieu.

Luçoni piiskopile oli venna-kaotus raskeks elamuseks.

Et rõhutada avalikkuse ees poja ja ema lepitust, Luynes otsustas korraldada nende kohtamise. Hoolimata õukonna pealekäämistest lükati kokkusaamine kuninganna poolt korduvalt edasi. Arvatavasti sündis see Richelieu mõjul, kes igatseb kardinaliks saada. Viivitamisega tahtis ta sundida Luynes'i vastavaid samme astuma paavsti ees. Lõpuks kuue kuu järel, septembris toimus kohtamine. Tours'is veedeti koos 15 päeva. Kokkusaamad olid kuninganna poolt täis kaebeid ja pisaraid. Kuningas oli algul õrn ja tähelepanelik. Ilmad olid kuumad. Aeg venis. Kuningas otsis ajaviidet jahis. Kuninganna ei suutnud hoiduda etteheidetest Luynes'ile ja Vitry'le. Pahandas Maria Medicit ka noore kuninganna kõrge käitumine. Lahkuti tüdinult ja kibestunult. Richelieu asemel esitati paavstile kardinaliks nimetamiseks teine kandidaat. Richelieu oskas varjata oma meelepaha ja redigeeris kuninga kirja, milles paavstile soovitati tungivalt ta võistlejat. Teiseks pettumuseks oli Condé vabastamine, mis toimus poja ja ema kohtamise puhul. Richelieu käsi oli mängus Condé vangistamisel Concini ajal. Prints vabanemine võis olla takistuseks Richelieu karjäärile.

Kuninganna valis asukohaks Angers'i. Ta võeti siin vastu suurte auavaldustega. Richelieu, et kindlustada oma mõju kuningannasse, täitis kõik tähtsamad ametid Maria Medici ümbruses oma sugulaste ja pooldajatega. Angers'is omandas kuninganna õukond peaaegu endise hiilguse. Ajendiks oli üldine rahulolematuse Luynes'i võimutsemisega. See lõi endale era-

konna soosikuist ja laskis nimetada enda ja oma kaks venda hertsogiks ja peeriks*. Ta korraldas vendade naitumise rikaste pärijatega, haaras ise ameteid ja jagas neid oma sugulastele. Sõbralikkusega katoliku kiriku vastu tekitas ta protestantide seas rahulolematust. Hugenotte kibestavalt ja Prantsuse prestiiži hukutavalt mõjus ta kõikuv poliitika Austria suhtes. Parlament oli talle vaenlik ediktide pärast, millega loodi uusi ametikohti riigi tulude suurendamiseks. Printsid lahkusid Pariisist. See oli nende kombeks vaenu alata. Luynes'i vastaste arv aina suurenes. Nad kogunesid kuninganna ümber. Viimane oli kirjavahetuses kõigi rahulolematutega. Suurnikkel olid tugevad sõjajõud lõuna- ja lääneprovintsid, puudus aga üksmeel. Richelieu osa selles asjas on tume. Ta tõendab, nagu oleks ta hoiatanud suurnikke relvi tarvitamast valitsuse vastu. Samal ajal aga rakendab ta vähe energiat kodusõja vältimiseks. Luynes ja teised õukondlased, välja arvatud Condé, kõhklesid ja kaldusid rahule. Seekord oli Louis XIII ebatavaliselt otsustusvõimas. Hoolimata õukonna nõuannetest siirdus ta sõjaväe eesotsas provintse rahustama. Juulis 1620 läks ta Normandiasse ja sealt lõunasse. Retk kujunes võidukaks. Linnad võtsid kuninga auavaldustega vastu, kindlused andsid alla. Loire'i ääres Ponts-de-Cé juures, Angers'i lähedal, kust tee viis lõunasse, kuninga sõjaväed löid kerge vaevaga suurnikke ja sundisid nad põgenema. Kuningannal ja ta pooldajail oli võimalus taganeda lõunasse, kuid osa suurnikke soovis tungivalt alata läbirääkimisi. Jälle esines Richelieu vaheosalitajana. Luynes kaldus rahule, sest ta kartis Condé's kujunevat võistlejat. Rahu tehti An-

gers'is (10. aug. 1620). Kuninganna töötas säilitada rahu õukonnaga. Teda pooldavaile suurrikele anti andeks. Richelieu'le lubati kirjallikult kardinalimüts. Luynes ja Luçoni piiskop sidusid end perekondlikult. Esimese sugulane abiellus Richelieu õetütrega. Louis XIII jätkas sõjakäiku lõunasse, Navarrasse ja Béarn'i — protestantide vastu.

Luynes'i ja vanade ministrite valitsus langes raskele ajale. Saksamaal puhkes 1618. a. katoliiklaste ja protestantide vahel 30-aastane sõda. Kaalul oli protestantismi ja katolitsismi saatus Euroopas. Rida riike haarati sellest konfliktist. Habsburgid — Saksa keisrid — olid Prantsuse põlised vaenlased, kuid Prantsusmaa oli katolitsismi kaitsjaks. Kas asetada esiplaanile usu või riigi huvid — selles küsimuses tuli valitsusel möödapääsematult seisukoht võtta. Kuid igasugune sirgejooneline ning kindel poliitika käis Luynes'ile ja „hallhabemetele“ üle jõu.

Austria keiser Matthias suri 20. märtsil 1619. Kaks aastat varem laskis ta valida Böömi ja Ungari kuningaks oma sugulase Steiermargi ertshertsogi Ferdinand'i. Nüüd kerkis päevakorrale Ferdinandi valimine Saksa keisriks, sest juba 200 aastat olid Saksamaa valitsejaks Habsburgid. Ent Ferdinand oli jesuiitide õpilane ja fanaatiline katoliiklane. Noorena oli ta töötanud kogu oma elu pühendada protestantismi hävitamisele. Seitsmest Saksa keisrit valivast kuurvürstist kolm vaimulikku (Mainzi, Kölni ja Trieri) ja üks ilmlik (Böömi) olid katoliiklased, teised kolm ilmlikku (Saksi, Brandenburgi ja Pfalzi) protestandid. Võis arvestada Ferdinandi keisriks vali-

mist. Kuid juba Matthiase ajal oli alanud sõda Böömimaal protestantide ja katoliiklaste vahel, sest keiser püüdis aidata võidule katolitsismi ja piiras protestantide õigusi. Nüüd tšehhid, kartes uut pealetungi protestantismile, ei tunnustanud Ferdinandi Böömi kuningaks. Ungarlased tühistasid niisamuti Ferdinandi valimise ja Bethlen Gabor'i, veendunud kalvinisti juhatusel ühinesid Böömi sõjajõududega. Böömlased valisid kuningaks Inglise kuninga James I väimehe, Saksa protestantliku uniooni juhi Pfalzi kuurvürsti Friedrich'i. Ferdinandi toetas katoliku liiga Baieri kuurvürsti Maximilian'iga eesotsas ja Friedrichi protestantlik unioon. Paavst, Toskaana ja Hispaania andsid abi Ferdinandile. Protestantidel oli loota toetust Inglismaalt, Hollandist ja võib-olla Prantsusmaalt. Ferdinand, kelle valimine Saksa keisriks siiski teostus augustis 1619, palus Louis XIII toetust või vähemalt neutraalsust. Hertsog Bouillon kostis protestantide eest. Mõlemad pooled olid energiliselt tegevad Prantsuse avaliku arvamise võitmiseks. Poolte esindajad, krahv Fürstenberg ja hertsog Bouillon, esitasid kuningale märgukirjad, mida paljundati ja levitati rahva hulgas. Katoliiklased ja protestandid pidasid Pariisis hulga agente, kes agiteerisid, et võita poolehoidu. Ilmus palju küsimust käsitlevaid brošüüre. Richelieu jälgis huviga võitlust. Luynes, sattunud konflikti suurnikega, kellele tundsid kaasa protestandid, otsis toetust Hispaania-sõbralikus katoliku parteis. Louis XIII oli truu katoliiklane ja ta pihhiisa Arnoux, jutlustades jõulu ajal 1619, pani kuningale südamele toetada Saksa keisrit ketserite vastu. President Jeannin, kel riiginõukogus oli suurim

kaal, avaldas arvamust, et Habsburgidel oli olnud minevikus suur võim ja autoriteet ja et nad olid siis ohtlikud teistele valitsejatele. Nüüd, kus nende võim pole naabritele kardetav, peaks kuningas neid toetama, sest nende kaotus Saksamaal oleks suurimaks õnnetuseks katolitsismile. Otsustati läkitada Saksamaale saatkond rahusobitamiseks.

Prantsuse saatkond pidas protestantidega läbirääkimisi Ulmis. Baieri Maximilian oli esinenud ettepanekuga protestantlikule unioonile loobuda vastastikusest vaenust Saksamaal, jättes üksteisele vabad käed Böömis. Prantsuse saatkond vahendajana mõjustas protestante nõustuma liiga ettepanekuga. Jõuti kokkuleppele 3. juulil 1620. Takistamata protestantlikust unioonist võis nüüd katoliku liiga abistada Ferdinandi. Friedrichi katsed luua liitu Euroopa protestantlike valitsejatega ei andnud tagajärgi. Ka Saksa protestantlikud vürstid jäid erapooletuks, sest nad nägid böömlaste võitluses vaenu seadusliku valitseja vastu. Nii kujunes jõudude vahekord protestantide kahjuks: kuna Ferdinandi abistasid välisriigid ja katoliku liiga, jäi Friedrich toetuseta. Sündmused järgnesid nüüd kiiresti üksteisele. Hispaanlased, lähtudes Flandriast, tungivad Pfalzi. Milano asevalitseja okupeerib Veltliini kurud Alpides, et kindlustada läbipääsu oma sõjavägedele. Bethlen Gabor on sunnitud pidama läbirääkimisi keisriga. Böömi sõjavägede juhataja Thurn taganeb Viini alt, kuhu ta oli tunginud ühes ungarlastega, Böömimaale. Pfalzi Friedrich kaotab Valgel mäel Praha lähedal ja põgeneb. Katoliku sõjavägi astub 9. nov. 1620 võitjana Prahasse. Habsburgid, kelle nõrgendamiseks nii palju oli ohv-

reid toodud eelmiste Prantsuse valitsejate ajal, olid Saksamaal jälle oma võimu tipul. Ja see oli Prantsuse diplomaatia teene ja kompromissipoliitika tulemus.

Prantsusmaa astus läbirääkimistesse Hispaania, et saavutada Alpide mäekurude vabastamist. 15. apr. 1621 kirjutati alla Madridis lepingule, millega Hispaania töötas mäekitsused tagasi anda tingimisi. Ent tingimused olid keerukad ja ebatäpsad ja Hispaania oskas varsti leida neist ettekäände mäekurude säilitamiseks.

Vahepeal oli puhkenud sõda protestantidega. Kui Henri IV oma valitsuse algul astus katoliku usku, oli ta Bearnis töötanud paavstile katoliku kirikult ja kloostritelt võõrandatud varandused tagasi anda. Seda lubadust oli poolikult täidetud. Vaimulikkude koosolekul 1617 Pariisis nõuti maade tagasiandmist. Louis XIII nõustus ja tegi vastava korralduse. See vastutulek katoliku kirikule tegi protestandid rahu tuks. Nad protestisid korduvalt. Protestantlikud suurnikud ei ilmutanud asja vastu säärast huvi kui lihtrahvas ja vaimulikud ja taotlesid kokkulepet valitsusega. Pärast Angers'i rahu Louis XIII siirdus lõunasse rahustama huge notte. Navarras ja Bearnis pani ta maksma katolitsismi ja andis katoliku vaimulikele tagasi nende varandused ja eesõigused. Protestandid otsustasid jätkata vastupanu. Nad kogunesid La Rochelle'i üldkoosolekule, mille pidamiseks kuningas ei andnud luba, otsustasid jaotada Prantsusmaa 8 sõjalisse ringkonda ja korrastada sõjaväe. Ainult osa suurnikke, nagu Rohan, Soubise, olid valmis kodusõjast osa võtma, kuna teised, isegi protestantide sõjajõudude juhatajaks valitud hertsog Bouillon, jäid passiiv-

seks. Üldse puudus üksmeel. Lõuna-Prantsusmaa hugenotid algasid sõjategevust, aga teised provintsid säilitasid rahu. Valitsuse vägede juhatajaks nimetati Luynes, ilma et ta varem oleks teeninud sõjaväes. Mõned linnad vallutati, kuid Montaubani piiramine venis pikale hugenottide mehise kaitse tõttu. Luynes, kes oskas end võitlusist eemal hoida, algas läbirääkimisi Rohan'iga. See pahandas katoliiklaste parteid, kes väga pooldas sõda. Ka Louis XIII poolehoid soosikule oli vähenenud.

Luynes suri järsku (15. dets. 1621) Montaubani all saadud palavikku.

Opositsioon ta võimutsemisele oli kasvanud ääretuks kodusõja ajal. Pariisis ilmus hulk Luynes'i ja õukonna vastaseid brošüüre ja mitmeid laimavaid kirjutisi. Nende koostajast mõned ajakirjanikud, nagu saladuslik Fancan, olid lähedad Richelieu'le. Viimane oli äärmuseni kibestunud sellest, et Luynes tema kardinaliks nimetamise vastu töötas. Olgugi et ta nüüd ametlikult oli esitatud paavstile kardinaliausse tõstmiseks, astus Luynes tagaselja samme selle ettepaneku tühistamiseks. Asi ei nihkunud kohalt, hoolimata Maria Medici ja Richelieu pealekäimisest.

IX.

Eesmärgil.

Pärast Luynes'i surma esinesid võimundlejatena vanad ministrid, prints Condé, Maria Medici ja Richelieu. Kuningas avaldas emale lugupidamist, kuid hoidis ta eemal riigi-

asjadest, olles umbusklik tema seljataga asetseva Richelieu vastu. Veel enam kartsid Richelieu'd vanad ministrid. Maria Medicile ei antud kohta riiginõukogus. Richelieu ütleb oma „Mälestustes“, et kardeti, „et ta (kuninganna) võiks mind sisse viia (nõukogusse), teati, et mul on otsustusvõimet, ja kardeti mu vaimu“. „Hallhabe-med“, kes ei tundnud oma seisundit küllalt kindlana, lähenesid Condé'le. Viimane luges end troonikandidaadiks, sest Louis XIII-l ei olnud seni järeltulijaid ja kuninga vend Gaston polnud abielus. Nii ei lisandunud pärast Luynes'i surma riigijuhtimisse värskeid jõude, kuid rahvusvahelised suhted ja vahekorrad hugenottidega ootasid lahendust. Kuhu suunata jõud, kas Prantsuse prestiiži tõstmisele väljaspool või sundida protestandid alistumisele? Condé pooldas sõja jätkamist protestantidega võiduka lõpuni. Richelieu soovitas Maria Medici kaudu lükata edasi tüli lahendamine hugenottidega ja nõuda Hispaaniale energiliselt Madridi lepingu täitmist Veltliini kurude suhtes.

Õnnetuseks hertsog Rohan'i vend Sourbise algas protestantidega pealetungi. Kuningas ja Condé suundusid sõjavägedega lõunasse. Protestantidel oli Rohan'i isikus osav juht. Protestantiusulised suurnikud kaldusid rahule ja algasid läbirääkimisi. Condé oli rahu vastu ja piiras ümber Montpellier'. Ent linn kaitses end hästi, piiramine venis pikale ja inimeste-kaotused olid suured. Rahusobitajana esines nüüd Lesdiguières, kes, siirdunud katoliku usku, nimetati *connétable*'iks (ülemjuhatajaks). Rahu tehti 18. okt. 1622 Montpellier's. Protestantide lubati koosolekuid pidada, niihästi vaimulikke kui ilmlikke, viimaseid kuninga nõusole-

kul. Suurnikud-protestandid säilitasid oma ametid ja aunimed. Condé lahkus meelepahaga Prantsusmaalt ja võttis ette usurännaku Itaaliasse.

Vahepeal Richelieu saavutas ammu-igatsetud kardinalimütsi. Maria Medici esines selles asjas ministritele kategoorilise nõudega. Paavsti kuuria oli tüdinenud Prantsuse õukonna kahe-mõttelisest mängust ja paavst keeldus nimetamast uusi kardinale möödudes Richelieu'st. Ka kuningas tegi saadikule Roomas korralduse tungivalt nõuda Richelieu nimetamist. Ministrid olid sunnitud vastumeelt alistuma. 5. sept. 1622 Richelieu nimetati kardinaliks. Kui teade sellest saabus, oli Luçoni piiskop ääretult õnnelik. Ta ruttas õue juurde kuningat tänama. Pühitsemispidustus toimus Lyonis peapiiskopi kabelis. Kombe kohaselt kuningas ise asetask uuele kardinalile mütsi pähe. Richelieu pööras tsere-moniaalselt Maria Medici poole, asetask bareti ta jalge ette ja ütles: „See purpur, mille eest võlg-nen tänu teie heatahtlikkusele, peab mulle alati meenutama mu pühalikku töötust, valada veri teie teenistuses.“

Pärast Condé lahkumist võim koondus Brûlart de Sillery ja tema poja kätte. Viimane Villeroy järeltulijana juhtis välisasju. President Jeannin suri sõjakäigu ajal protestantide vastu. Maria Medici püüdis mõjus-tada kuningat, et Richelieu kutsutaks nõuko-gusse, kuid Louis XIII suhtumine piiskopisse oli endine. Ta keeldus öeldes, et ta „vihkab teda kui kuradit“. Ent välissuhted võtsid ikka ähvardavama ilme ja nõudsid Prantsusmaalt kindlat suunda. Saksamaal Ferdinand II lubas Baieri Maximilianile tänuks toetuse eest Böömi-

maal Pfalzi kuurvürsti maa ja õigused. Hispaania polnud sellega päri, sest Baieri ja Pfalzi ühinemise tagajärjel oleks kujunenud suur katoliku-usuline riik tema valduste — Madalmaade ja Milano — vahel. Pealegi Pfalzi Friedrichi õiguste kaitsmisega Hispaania võitis liitlaseks Inglismaa ja kõrvaldas viimase liitumise Hollandiga. Riikide lähenemise puhul James I soovis Wales'i printsi (pärastise Charles I) abiellumist Felipe IV õe Mariaga. Inglise minister hertsog Buckingham printsiga võtsid ette teekonna läbi Prantsusmaa Madridi, viibisid kaks päeva Pariisis ja külastasid *incognito*, s. o. võõra nime all, Maria Medici poolt korraldatud suurt balli. Prantsuse õukonnale sai see teatavaks pärast inglaste ärasõitu. See tekitas palju ärevust, eriti Maria Medicile, kelle sooviks oli näha oma tütart Henriette'i Inglise kuningannana. Saksa protestandid palusid Prantsusmaalt abi ja ka Baieri Maximilian soovis toetust oma nõudlusele Pfalzi suhtes. Brûlart lubas Baierile abisel juhul, kui see liitub Ferdinandi vastu. Baieri ei nõustunud ja Maximilian sai Ferdinand II-lt Pfalzi kuurvürsti õigused. Hispaania ei täitnud Madridi lepingut Alpide mäekurude suhtes.

Peaintendant Schomberg, Condé sõber, nõudis aktiivset välispoliitikat. Sillery'de mõjul ta eemaldati ja ta asemele kutsuti markii de La Vieuville. Brûlart'id rikastusid, jaotasid ameteid ja aunimesid oma sugulastele ja pooldajaile. Seltskonnas liikus palju brošüüre, milles arvustati teravalt valitsuse välispoliitikat ja heideti Brûlart'idele ette ahnust. Selle kirjan-duse levitamisel oli tegev Fancan, aga toetas teda vististi Richelieu. Nõuti kindlat toetust liitlastele Saksamaal ja Itaalias, olgugi et ei pooldatud

avalikku sõda Saksa keisri ja Hispaaniaga. Protestantide suhtes soovitati leplikkust. Kihutus-
tööl oli tulemusi. Louis XIII-t pahandas mi-
nistrite saamatus välispoliitikas. Ka Vieuville
tegutses Brûlart'ide vastu. Jaanuaris 1624
eemaldati valitsusest Brûlart de Sillery ja kuu
aega hiljem ta poeg. Vieuville oli nüüd mõni
nädal mõjuvaimaks valitsuse liikmeks. Kuid
olud olid liiga keerukad, et keskpäraste võime-
tega inimene oleks suutnud tuua rahuldavat
lahendust. Vieuville püüdis korraldada välis-
suhteid, kuid suuremate tulemusteta. Tundes
oma nõrkust oli ta sunnitud otsima Maria Medici
poolehoidu, viimane aga nõudis Richelieu nime-
tamist nõukogusse. Richelieu mõju poliitikasse
oli kasvanud juba Brûlart'ide ajal. Maria Me-
dici, pääsenud nõukogusse, toimis Richelieu
plaanitsetud taktika kohaselt. Ta kaitses nüüd
alati kuninga huve, unustades ennast. Ta võitis
sellega kuninga usalduse. Kuningas, tundes end
tagasi tõrjutuna Brûlart'idest, vestles meeleldi
kuningannaga riigiasjade üle. Viimane esines
seisukohtadega, mis olid dikteeritud Richelieu
poolt. Rõhutati Prantsusmaa nõrkust ja aktiivse
välispoliitika tarvidust eriti Hispaania suhtes.
Sisendati kuningale ideid isevalitseja võimu
väärikussest.

Aegamööda vaibus Louis XIII umb-
usk ja kartus Richelieu ees. Ent veelgi keel-
dub ta täitmast kuninganna soovi. Maria Me-
dici kasustab Vieuville'i, kui see otsib kuningan-
nalt toetust. Vieuville esineb kuningale ette-
panekuga luua uus depešside (kiirteadete) nõu-
kogu, kus tuleksid kaalumisele välispoliitilised
küsimused, ja kutsuda selle liikmeks Richelieu.
Vieuville'i tagamõtteks oli hoida Richelieu

eemal riiginõukogust. Richelieu ei nõustunud, toonitades, et välisasjade otsustamine omab erilist tähtsust ja võib sündida ainult kuninga nõukogus. Louis XIII, mõjustatud võib-olla paater Joseph'ist, määras Richelieu nõukogu liikmeks, kuid Vieuville'i soovil tingimusega — avaldada oma arvamust välisasjade kohta, kui seda temalt küsitakse. Ka nüüd esitas Richelieu rea motiive, mis takistavat teda riigiasjadele pühendumast. Kuninga pealekäimisel ta nõustus. Välisasjade otsustamisse tõmmati ta kaasa niipalju, kui see tundus tarvilikuna Vieuville'ile. Kuid Vieuville'i ja Richelieu koostöö polnud kestev. Vieuville sidus end kahtlaste rahameestega, ei maksnud korralikult paiukeid isegi suurnikele. Jällegi levitas Fancan Richelieu õhutusel Vieuville'i-vastaseid brošüüre. Need ei jäänud mõjuta. 12. aug. 1624 vabastati Vieuville. Richelieu sai nüüd esimeseks ministriks.

X.

Ministri uus suund.

Richelieu valitsus langes ühte 30-aastase sõjaga Saksamaal. Prantsusmaa oli sunnitud aktiivselt osa võtma vaenust, kui ta tahtis kindlustada oma seisundit Euroopas. Richelieu võimule-saabumisel ootas lahendust tüli Hispaania ja Alpide mäekurude pärast. Nii pidi uus peaminister pöörama peatähelepanu välis- ja sõjasjadele. See asjaolu määras ära Richelieu valitsuse iseloomu. Et koondada kõik rahva jõud võitluseks Prantsusmaa põliste vaenlaste Habsburgidega ja tõsta Prantsuse prestiiži teiste

riikide silmis, tuli luua siseriigis rahu. Selleks tuli kujundada tugev keskvõim ja alistada tõrksad elemendid hugenottide ja suurnikkude näol. Prantsuse välisvõimu tõstmine ja kindla ning keskitud riigivõimu loomine said Richelieu eesmärkideks.

Brûlart'ide ajal Louis XIII oli teinud kokkuleppe Veneetsia ja Savoiaaga — ühiselt nõuda Hispaanialt Madridi lepingu täitmist Alpide mäekurude suhtes. Et seda vältida, las kis Hispaania paavsti okupeerida mäekitsuse. Viimane kohustus Veltliini üle andma protestandiusulisele Graubündenile. Ent Room viivitas ja lubas Hispaaniat mäekitsust kasustada. Itaalias peaaegu kogu poolsaar, eesotsas Milano ja Napoliga, oli sõltuv Hispaaniast. Saksa ja Hispaania Habsburgid toetasid üksteist, kusjuures ühenduse pidamiseks Austria ja Itaalia vahel oli tarvilik Veltliin. Saksamaal Ferdinand II, vallutanud Böömimaa ja andnud kuurvürsti-õigused Baieri Maximilianile, kasustas katoliku liiga sõjajõude ja okupeeris Loode-Saksamaa Elsassist Weserini. Hispaania kindral Spinola oli alanud Madalmaade vallutamist. Austria Habsburgide abistamist ja Hispaania välisvõimu tõusu taotles Felipe IV soosik ning minister Olivarez, võimetelt Prantsuse peaministrile vääriline vastane.

Richelieu toimis kindla käega. Läbirääkimised paavstiga Veltliini üleandmise suhtes nurjunud, saatis ta Prantsuse väe üle Alpide abiks Graubündenile. Selleaegse rahvusvahelise õiguse põhjal ei tähendanud liitlase toetamine veel sõda kolmanda riigi, sel puhul Hispaaniaga. Prantslased tõrjusid paavsti sõjaväed mäekurust välja. Savoia hertsog Charles-Emanuel, toeta-

tud prantslaste poolt Lesdiguières'i juhatusel, tungis Genua alla, et siin Hispaania sõjavägesid kinni pidada. Madalmaalasi nende võitluses hispaanlastega toetas Richelieu rahaliselt, niisamuti krahv Mansfeld'i, kes sõdis Wallenstein'iga, katoliiklaste sõjaväe juhiga Saksamaal. Et osaltki vastu tulla katoliiklaste erakonnale, kes oli pettunud uues ministris ta paavsti- ja Hispaania-vaenuliku poliitika pärast, Richelieu kaitses energiliselt Inglise katoliiklaste õigusi Wales'i printsi, pärastise kuninga Charles I ja Prantsuse printsessi Henriette'i abiellumise puhul. Inglise kuningas James I püüdis rahuldada Richelieu soove, lootes Prantsuse abile Pfalzi kuurvürsti Friedrichi õiguste maksmapanekul. Abielu, mille suhtes läbirääkimisi oli peetud juba 1611. aastast peale, otsustati jaatavalt. Paavsti nõusolek saadud, peeti hiilgav pulm Pariisis jaanuaris 1625. Et Charles I, kes isa surma järel oli astunud troonile, ei saanud isiklikult ilmuda Pariisi pulmapidustustele, siis esines ta asetäitjana hertsog Buckingham, kuninga minister.

1625. a. algul, millal kestis vaen paavsti ja Hispaaniaga Veltliini pärast, tõstsid rahutusi hugenotid. Juhtideks olid neil Henri Rohan ja ta vend Soubise, pärit vanast keskaja aadlist. Henri, vanem neist, oli silmapaistev juht, vastu pidav sõjakäikudes ja ustav oma põhimõtetele. Soubise kogus Poitou's sõjaväge ja okupeeris de Ré saare (La Rochelle'i vastu). Rohan õhutas mässu Languedoc'is, rännates linnast linna, lastes kanda enda ees piiblit ja pidades pateetilisi jutlusi. Kuningas ja katoliiklaste partei kaldusid sõjale protestantidega. Richelieu soovitas ettevaatust, pidades silmas välisohte — Velt-

liini-küsimus oli otsustamata ja et Hispaania võis kasustada Prantsuse siseraskusi sõja algamiseks. Ta esitas märgukirja kuningale. Louis XIII nõustus ministri väidetega ja hugenottidega alati läbirääkimisi.

Ühel ajal protestantide esindajatega viibisid Pariisis paavsti saadik kardinal Barberrini ja Inglise huvide kaitsjana hertsog Buckingham. Esimene neist pidas läbirääkimisi Veltliini asjus ja teise eesmärgiks oli mõjustada Prantsuse valitsust Hispaania-vastase liidu loomisele ja Pfalzi kuurvürsti õiguste uuendamisele. Hugenotid kartsid rahu paavsti ja Hispaaniaga, sest valitsus oleks võinud koondata kogu jõu nende vastu. Hispaania valitsus tundis muret, et Buckingham suudab luua Prantsuse ja Inglise vahelise Hispaania-vastase liidu ja et ta mõjustab Richelieu'd lõpetama võitlust hugenottidega. Sel puhul Prantsusmaa võiks segamatult saata oma sõjajõud Madalmaadesse ja Itaaliasse. Vastastikuse umbusu ja kartuse tõttu esindajad kaldusid läbirääkimistel leplikkusele. Richelieu'l läks korda soodsatel tingimustel kokkuleppele jõuda hugenottidega (La Rochelle'i rahu 5. veebr. 1626). Paavsti esindaja nõudlikkuse pärast katkestati läbirääkimised Roomaga Veltliini suhtes ja pöörduti otseteed Hispaania poole. Kestvate nõupidamiste tulemuseks oli Monçoni rahu (5. märtsil 1626). Selle põhjal tunnustati Graubündeni suveräänsust, ülemvõimu Veltliini suhtes ja Prantsuse valitsuse ainuõigust selle kasustamiseks. Veltliinis oli lubatud ainult katoliku usk. Need tingimused ei rahuldanud täiesti Richelieu'd, kuid ta oli sunnitud nendega leppima, sest õukonnas oli kujunemas intriig tema vastu. Prant-

suse liitlased Savoia ja Veneetsia polnud rahul, sest rahuleping tehti nende teadmata ja osavõtuta. Inglismaa oli pettunud, sest Prantsusmaa ei nõustunud astuma liitu Hispaania vastu.

Nii oli Richelieu suhted teiste riikidega Prantsusmaa huvides korraldanud. Ta oli esiplaanile asetanud riigi ja rahva huvid, nihutades teisele kohale katoliku kiriku nõuded. Seetõttu muutus tema vastu vaenlikuks võimas katoliiklaste rühm. Selle ringkonna poolt alati kihutust Richelieu vastu. Levitati pamflette. Neis seati riigivalitsuse eesmärgiks viia võidule katolitsism, sest Jumala au on kõrgem valitsejate ja rahvaste auahnusest. Ometi Prantsusmaa toetab protestandiusulisi riike ja takistab katoliiklike riike maksma panemast ristiusu ühtlust. Katoliiklik partei oli valmis toetama kardinali vastu tegutsevaid jõude ja nende intriige. Kuid Richelieu nõudis täit alistumist kõigilt, ka õukondlastelt ja suurnikelt, ja tarvitas kindlat kätt kuninga ja enese autoriteedi maksmapanekuks. See tekitas võõrastust aadlis, kellele kuninga võimu tõus tundus olevat vastuolus nende eesõigustatud seisundiga. Pealegi olid ususõjad ja soosikute võimutsemine Louis XIII valitsuse algul aadli võimuhaaranguid aina julgustanud.

XI.

Daamide intriig.

Esimene intriig, mille puhul Richelieu karmusega maha surus õukonnas kujunenud opositsiooni, tekkis juba 1626. a. Louis XIII venna Gastoni, Orléans'i hertsogi naitumise pärast.

See oli peamiselt daamide intriig, kuhu püüti kaasa tõmmata välismaid ja protestante. Vähe-meelas Louis XIII oli külm oma naise vastu ja abielu püsis kaua ilma järeltulijateta. Troonipärijaks loeti ta venda. Vastandina Louis XIII-le, kes oli vaikne ja kinnine, ta vend oli lõbus ja südamluk, kuid laisk, otsustusvõimetu ja iseseisvusetu, alati oma armualuste mõju-alune. Teda paelusid viin ja naised. 1626. a. oli ta alles 18-aastane. Maria Medici armastas enam oma nooremat poega ja soovis, et Gaston abielluks printsess Montpensier'ga, rikkaima pärijannaga Prantsusmaal. See asi oli ammu kõne all ja nüüd kuninganna, korraldanud printsess Henriette'i abielu Charles I-ga, tahtis kindlustada oma perekonna tulevikku. Ta kartis, et juhul, kui ta poegadel ei oleks järeltulijaid, Prantsuse troon langeb Condé'dele. Louis XIII, kartes kaotada trooni, ei näinud meeleldi seda abielu. Richelieu, kes ei tahtnud vastu töötada Maria Medici plaanidele, tõi esitises kuningale väited abielu poolt ja vastu ja jättis targu seisukohavõtmise Louis XIII hooleks. Kuningas kõhkles, kuid siis otsustas „riigi rahu pärast“ heaks kiita kuninganna soovi. Gaston ei pooldanud abielu. Rida suurnikke oli vastu. Condé'del oli lootusi troonile, kui Louis XIII ja Gaston ei oma järeltulijaid. Krahv Soissons soovis ise abielluda rikka printsessiga. Naitumise ägedaimaks vastaseks oli Anna Austriast. Ta ei soovinud näha enda kõrval võistlejat, kes oleks võinud anda Prantsusmaale troonipärija. Tema ümber koondusidki selle abielu vastased.

Parajasti saabus tagasi Inglismaalt Marie Rohan, Luynes'i lesk, teises abielus hertsoginna Chevreuse. See ilus ning veetlev, kuid

Louis XIII.

laiade eluviisidega daam oli omandanud suure mõju kuninganna Annasse, mis korduvalt oli andnud Louis XIII-le põhjust rahulolematuseks. Nüüd m-me Chevreuse, saanud õue juurde, võttis elavalt osa Gastoni abielu küsimusest. Tema arvates tuli kõik abinõud tarvitusele võtta,

et abielu nurjuks. Louis XIII surma puhul Gaston abielluks Annaga Austriast, kes jääks kuningannaks ja kingiks Prantsusmaale ka troonipärija. Lootes Gastoni mõjustatavusele Maria Medici otsustas kasustada oma plaanide läbiviimiseks printsi kasvatajat korsiklast oberst Ornano't. Kuninganna mõjul nimetati ta Prantsuse marssaliks. Ka vastaspartei valis sama isiku oma tööriistaks. Printsess Condé, kellesse juba aastates ning ebaseeldiv Ornano oli armunud, ja m-me Chevreuse oskasid võita ta oma kavatsustele. Austria Anna nimel palusid nad Ornanot samme astuda Gastoni juures, et see keelduks naimast printsess Montpensier'd. Astuti ühendusse suurnikega, nagu Condé, Soissons, Vendôme'id ja teised. Kavatseti kaasa tõmmata hugenotid. Nendega loodi ühendus hertsoginna Rohan'i kaudu. Peeti läbirääkimisi Inglise, Savoia ja Madalmaade valitsustega. Kas taheti kodusõjaga kõrvaldada Richelieu'd või kuningat, pole teada. Gaston pidi lahkuma Pariisist, suunduma piirile ja alustama rahutusi. Pöörduti kuberneride poole, et need toetaksid ja aitaksid Gastoni läbisõidul. Kuberneride kaudu saigi kavatsus teatavaks kuningale. Ornano vangistati. Intriigi oli segatud palju silmapaistvaid isikuid. Kardetav oli neid kõiki karmilt kohelda.

Pärast Ornano vangistamist salaihinglaste tegevus suundus Richelieu vastu, keda süüdistati printsi kasvataja eemaldamises. Andmeid sellest sai kardinal markii Chalais'lt, president Jeannin'i pojapojalt. See 27-aastane galantne ning kergemeelne noormees oli armunud m-me Chevreuse'i ja tõmmati selle poolt salaihingusse. Ta jutustas intriigist oma sõbrale, kes

sundis teda sellest teatama Richelieu'le. Chalais ei pühendanud ministrit mitte ainult sellesse, mis tal teada oli, vaid lubas hankida kardinalile andmeid ka edaspidi. Richelieu nõustus ettepanekuga ja määras Chalais kerge-ratsaväe koloneliks. Kuningal ja peaministril oli nüüd hulk andmeid komploti, kuritegelise salanõu kohta ülekuulamistest, kirjavahetusest ja Chalais'lt. Gaston hakkas kartma ja palus andestust. Ta pidi altari ees pidulikult töötama igavest truudust kuningale, oma vennale. Ta kohustus avaldama mässukavatsused, mis olid sihitud kuninga ja ta nõukogu vastu. Maria Medici palus pisarates oma lastele Kõigekõrgemalt õnnistust ja vannutas neid püsima alati üksmeeles ja armastuses.

Et vähendada salanõulaste jõude, Richelieu pani kuningale ette võita enda poole Condé, kes oli sattunud rahalisse kitsikusse, ja lubada teda pöörata Itaaliast Prantsusmaale. Richelieu kohatas Condé'ga ja jälleenägemine oli südamlük. Condé töötas Richelieu'le sõprust ja kuningale alluvust ning ustavust. Nüüd oli järg V e n d ô m e'ide, Henri IV väljaspool abielu sündinud poegade käes. Richelieu soovis neile valju karistust, kuid kahtles, kas kuningas nõustub. Et mõjustada kuningat järeleandmisele, ta palus end vabastada ametist, tuues ette oma hädist tervist. Louis XIII ei soostunud, vaid siirdus ühes kardinaliga Bretagne'i, saadetud sõjajõududest. Vennad kutsuti Blois'se õue juurde. Kuningas võttis nad vastu sõbralikult. Öösi nad vangistati oma voodites. Vahepeal komplott kestis. M-me Chevreuse sai Chalais'lt teada kokkuleppest Richelieu'ga. Ta võitis uuesti Chalais' enda poole. Viimane vestles Blois's õhtuti kaua Gastoniga,

kelle abiellumise tähtaeg lähenes. Printsile anti nõu põgeneda Metz. Richelieu'l oli andmeid Chalais' reetmisest. Õukond siirdus Blois'st Nantes'i. Siin vangistati Chalais. Ta anti komisjonikohtu kätte, mis koostati selle juhtumi jaoks valitsuse poolt määratud kohtunikest ja ametnikest. See kohus oli esimene sellelaadilisi. Hiljem Richelieu kasustas neid sagedasti kohtumõistmiseks oma vastaste üle. Chalais mõisteti surma. Ta oli murtud, kaotas mehisuse ja tunistas kõik üles. Gastoni käitumine oli veel armetum. Ta reetis kõik oma kaaslased ja, tinginud välja endale küllaldase apanaazi *, nõustus abieluga. Külavaimulik kutsuti lossi ja teatati talle printsi kihlusest printsess Montpensier'ga. Järgmisel päeval toimus laulatus ilma pidustuseta ja külalisteta. Asjatult olid Anna Austriast ja Chevreuse põlvili palunud ja vannutanud Gastoni, et see ei alistuks kuninga nõudele. M-me Chevreuse kõrvaldati õukonnast. Anna Austriast salgas oma osavõttu salanõust ja heitis Maria Medicile ja selle armualusele Richelieu'le ette, nagu kiusaksid need teda taga. Kuningat ei suutnud ta siiski veenda. Tulemusteta palus Chalais' ema armu oma ainsale pojale. Chalais' sõbrad olid tema päästmiseks kõrvaldanud timuka linnast. Kohtuotsus viidi sellest hoolimata täide. Chalais' surm oli piinarikas, sest timuka aset täitis vilumata mörvar, kellele selle eest kingiti elu.

Kohtuotsus ja selle toores täitmine jätsid rahvasse raske mulje. Mõni nädal hiljem suri Ornano vanglas. Rahvas levisid kuuldused mürgistusest. Veel elavamalt kõneldi sellest, kui ka üks Vendôme'idest vanglas haigestus ja suri. Teine vend jäi neljaks aastaks vangi. Esi-

mene kord Louis XIII valitsuse ajal karistati intriigist osavõtnuid kogu valjusega. Kannatanute sugulased ja sõbrad panid karmuse Richelieu arvele. Richelieu lisas senisele 30-liikmelisele ihukaitsevæele 20 juurde.

XII.

La Rochelle.

Juba Luçonis ilmunud teoses Richelieu oli avaldanud arvamust, et protestandid kalduvad eitama iga autoriteeti: nad ei võitle mitte ainult katoliku kirikuga, vaid taotlevad ka riigivõimu hävingut. Loonud endile Prantsusmaal poliitilise organisatsiooni, omandanud Nantes'i edikti põhjal sõjalise jõu ja rea kindlusi, moodustasid nad Richelieu arvates „riiki riigis“. Piiramatu kuningavõim aga nõuab kõikide alistumist. Ta ei salli enda kõrval teisi jumalaid. Richelieu ootas soodsat silmapilku, millal, korraldanud välissuhted, ta võiks suunata jõud hugenottide vastu.

Küsimuse tõi päevakorrale vahekord Inglismaaga. Hispaania ja Prantsusmaa vaheline rahu tõi inglastele esimese pettumuse. Charles I abielu, millest loodeti naaberriikide lähenemist, mõjus vastupidiselt. Inglise kuningas oli parlamendi teadmata ja nõusolekuta lubanud oma kataliiklastest-alamaile soodustusi, mis osutusid teostamatuks. Noor 16-aastane kuninganna ja ta kaaskonna vaimulikud polnud küllalt tagasihoidlikud sümpaatia avaldustes katoliku usu veretunnistajatele, märtritele. Charles I-l tuli kõrvaldada kogu Henriette'i kaaskond peale kahe

vaimuliku. Charles I ja Henriette'i abielu polnud õnnelik. Tülide ja arusaamatuste puhul Henriette otsis toetust Prantsuse valitsuselt. Saadikud tulid ja läksid. Louis XIII poolehoidu Inglise õukonnale, eriti hertsog Buckinghamile, oli vähendanud m-me Chevreuse'i sõlmitud intriig Austria Anna ja hertsogi vahel. Inglismaa oli sõja jalal Hispaaniaga ja inglased haarasid Prantsuse laevad, mis olid kaubaga teel Hispaania Madalmaadesse.

Nähes ette sõda Inglismaaga tegi Richelieu Hispaaniaga lepingu, et kindlustada selle riigi neutraliteeti, erapooletust tulevas võitluses. Lähenemine Hispaaniale tekitas võidurõõmu katoliiklaste parteis ja halvakspanu poliitikute ehk „heade prantslaste“ leiris. Viimased nõudsid leplikust protestantide vastu, võitlust Habsburgidega ja Prantsusmaa välisvõimu tõusu. Fancan, kes omal ajal oli võidelnud Luynes'i ja Brûlart'i vastu Richelieu õhutusel, esines „heade prantslaste“ põhimõtete kaitsjana. Ta algas sulesõda kardinali huvide vastu, heites valitsusele ette Prantsuse huvide vastast liitu Hispaaniaga ja lähenemist paavstile. Fancan, St.-Germaini kiriku toomhärri, oli vagade-partei ja paavsti esindaja vihatud vastane. Ta ei tunnustanud imesid ja oli jesuiitide vaenlane. Ajakirjanikuna reageeris ta elavalt poliitilistele küsimustele ja oli kirjavahetuses sõpradega välismail. Alles hiljuti oli Richelieu läkitanud ta saadikuna Müncheni. Nüüd Richelieu süüdistas Fancan'i, et see on vabamõtteleja, ateist, pamfletist, hugenottide sõber, välismaa protestantide spioon, tülikälvaja mõjuvate isikute vahel, laskeis ta vangistada ja asetada Bastille'sse. Seal Fancan suri aasta pärast.

Hugenottide peatoeks oli La Rochelle. Kindlustatud kraavide, bastionide* ja tornidega, omas ta võitmatu merekindluse kuulsust. Elanikud — ettevõtlikud ärimehed-hugenotid — pidasid laialist kaubavahetust, mis ulatus Ameerikani. Siin valitses demokraatlik vaim. Linn omas vabadusi ja eesõigusi. Protestantide poliitilise võimu hävitamiseks Richelieu otsustas haarata nende pea-toetuspunkti. Et võita hugenotte ilma välismaade abita, oli vaja laevastikku. Richelieu asus selle korrastamisele. Ta kaotas senise Prantsuse admirali ameti selle kitsendamatu võimuga sadamate ja laevade üle ja omandas ise selle õigused. Ta ostis ja laskis ehitada laevu, hoolitses nende varustamise, moonatagavarade, isegi lippude ja märkide eest. Ta soetas endale tublisid kaastöölisi ja meremehi. Vahepeal hertsog Buckingham püüdis tõmmata liitu Prantsusmaa vastu mannermaa riike — Savoiat, Saksa protestante, isegi Saksa keisrit ja Hispaaniat. Ühtlasi teatas ta Prantsuse protestantide juhile Rohan'ile, et Inglismaa on valmis hugenotte toetama. 10. juulil 1627 ta ilmuski La Rochelle'i alla. Ta sõjaväed koosnesid mõnestajast laevast, 5000-st mehest ja 100-st hobusest. Esindajad, keda Buckingham saatis linnale teatama Inglise abi saabumisest, leidsid linnaväed suletud olevat. Ainult hugenottide hulgas väga populaarse hertsoginna Rohan'i, Henri Rohan'i ja Soubise'i ema eestkostmisel võttis linnavalitsus nad jutule. Neile vastati, et linn tänab Inglise kuningat sümpaatia eest, mis sel on hugenottide vastu, aga Rochelle, olles üks liige protestantlike kirikute kogus, võib otsustada sõja-küsimuse ainult ühiselt teistega. Linnakodanikud kartsid sõda. Senistest juhtidest —

suurnikest — olid alles ainult üksikud, teised olid surnud või üle läinud valitsuse poole. Rohan kogus Lõuna-Prantsusmaa linnade esindajad koosolekule ja need, mõjustatud protestantide viletsuste kirjeldusest, otsustasid alata sõda valitsusega ja ühineda inglastega. Kuid koosoleku otsuse täitmine polnud üksmeelne, mitmed linnad mõistsid hukka vastuhakkamise kuningale ja liitumise välismaalastega. La Rochelle ühines inglastega ja Lõuna-Prantsusmaa protestantidega 2-kuuse kõhklemise järel. Valitsus koondas linna alla 25 000-mehelise sõjaväe hertsog Angoulême'i juhatusel. Kogu piiramise ajal, mis kestis üle aasta, oli selle ürituse hingeks ning tegelikuks juhiks Richelieu.

Linna läheduses asus tugevasti kindlustatud fort* Saint-Louis, mille hävitamist hugenotid valitsuselt korduvalt olid nõudnud. Kindluses asus valitsuse vilunud garnison, mille juhiks oli kuningale ustav ohvitser, käesoleval juhul Toiras, üks kuninga armualuseist. Richelieu korraldusel kindlustati La Rochelle'i vastu asuvad saared Ré ja Oléron. Buckingham, selle asemel et koondada jõud Saint-Louis' kindluse vastu, püüdis haarata Ré saart, kuhu Toiras oli koondanud kaitseks 1200 meest. Inglased tõrjusid prantslased Saint-Martini kindlusse. Siin ähvardas kaitsjaid nälg ja varustuse puudus. Richelieu organiseeris palavikuliselt abistamist. Hea tuulega korraldas ta saarele hulljulgeid desante, saatis toidumoona ja varustust, isegi mehi, hobuseid ja kahureid. Buckingham tüdis pikale veninud piiramisest ja kaotustest ja 8. nov. lahkus La Rochelle'i alt. Provotseerinud hugenotid sõjale, jätsid inglased linna saatuse hooleks.

Nüüd algas La Rochelle'i piiramine. Valit-

suse väed (25 000 meest) ümbritsesid linna maa poolt kaitsekraavide ja fortidega. Liiklemise sulgemiseks mere poolt ja inglaste juurdepääsu takistamiseks ehitati tamm põigiti sadama ette. Sõjaväe eest hoolitseti hästi. Palk oli hea ja tasuti korralikult. Richelieu ja ta abiline paater Joseph hankisid sõdureile sooja riietust, toiduaineid ja barakke. Laager oli täis jutlustavaid kaputsiinlasi (vt. lk. 84). Need vaimustasid sõdureid võitluseks väärusulistega. Sügisesed vihmad muutsid piirajate laagri sooks. Saabus külm talv. Sõjavägi väsis ja distsipliin langes. Sõda maksis palju, eriti tammi ehitamine. Oli raskesti raha hankimisega. Richelieu otsustas siiski piiramise lõpetada. Enda nimel tegi ta laene, kui muudest allikaist rahad ei laekunud. Kuningas tüdis ja pööras Pariisi tagasi. Richelieu oli kahevahel. La Rochelle'ist lahkuda tähendas sõjaväe langenud meeoleolu juures piiramise lõpetamist. Teiselt poolt võis kuningas Richelieu'ist eemal olles sattuda kardinalile vaenlikkude mõjude alla, sest kestev piiramine vähendas Richelieu populaarsust. Richelieu jäi sõjaväe juurde.

Linn palus abi Charles I-lt. Mais ilmus Inglise laevastik linna alla, kuid mõne üksiku väikese kokkupõrke järel lahkus tulemusteta. Buckingham otsustas saata suurema laevastiku, kuid ta tapeti Portsmouth'is. La Rochelle'is oli suur puudus toiduaineist. Söödi rohtu tänavailt ja lehti puudelt. Keedeti kõik linnas leiduv nahk ja otsiti rotte keldreist. Hertsoгинna Rohan nälgis kaasa rahvaga. Linna kaitsmiseks mittevõimelised saadeti linnast välja. Kaitseta ning näljast piinatud mehed ja naised lähenesid rühmades piirajaile ja palusid leiba või vabadust.

Kuid sõdurid röövisid neilt riided ja ajasid nad tagasi. Õnnetud hukkusid kahe laagri vahel. Viletsustest hoolimata taheti jätkata vastupanu. Linnapea Jean Guiton ähvardas surmata oma käega need, kes julgevad rääkida allaandmisest.

Sügisel 1628 La Rochelle, pettunud Inglise abi tõhususes, varises kokku. Kui linn 28. okt. alla andis, olid kaitsjatest sõjavõimelised 64 prantslast ja 90 inglasi. Linn oli täis surnuid. 15000 kodanikku oli hukkunud. Järgmisel päeval kardinal sõitis linna pidulikult sisse ja pidas messi vanas Sainte-Marguerite'i kirikus. La Rochelle'i omavalitsus, eesõigused ja vabadused hävitati. Müürid ja tornid kisti maha, kraavid täideti. Kodanikele jäeti elu ja ususallivus. Kirikud ja nende varandused anti tagasi kato-liiklastele. Linnas asutati katoliku piiskopkond. La Rochelle'i languse puhul tunti suurt võidu-rõõmu Roomas. Paavst Urbanus VIII õnnitles Louis XIII-t ja pühitses võitu, mille „märgid on tõstetud taevasse ja mille hiilgusest ei saa mööduda vaikides tulevased sajandid“.

Lõuna-Prantsusmaale Richelieu saatis prints Condé (okt. 1627) rahustama hugenotte, kes Rohan'i mõjul olid otsustanud toetada La Rochelle'i. Väejuht sisendas rüüstamiste ja toore käitumisega protestantidesse sõjaka meeleolu. Sõda muutus metsikuks ja venis. La Rochelle'i langus hävitas protestantide võitlustahte. Rohan'i ettepanekul otsustati paluda abi Inglismaalt, meenutades, et selle riigi soovil protestandid olid haaranud relvad. Kuid Inglismaale oli lähedam Pfalzi-küsimus kui Prantsuse hugenottide oma. Viimaste palve jäi tagajärjeta. Inglismaa oli lõpetanud sõja Prantsusmaaga pärast ebaõnnestunud sõjakatseid merel ja teinud rahu

(apr. 1629). Lepingu põhjal Inglismaa keeldus segamast Prantsuse siseasjadesse ja abistamast hugenotte; niisamuti loobus Prantsusmaa katoliiklaste toetamisest Inglismaal. Viimasega nõustus ka Henriette, kelle abielu Charles I-ga oli sattunud õigetesse rööbastesse. Jäänud Inglise toetuseta, Rohan sõlmis lepingu katoliikliku Hispaaniaga, kuid ka see ei suutnud protestante päästa. Louis XIII, tagasiteel Põhja-Itaalia sõjakäigult Pariisi, siirdus Languedoc'i Condé'le abiks hugenotte karistama. Külad ja linnad rüüstati ja põletati. Protestantide seisund oli lootusetu. Richelieu keeldus tunnustamast hugenotte parteina ja nõudis alistumist igalt linnalt. Hiljem peeti küll üldisi läbirääkimisi, kuid protestante koheldi tavaliste mässuliste riigialamatena, kellele osaks sai kuninga arm ja andestus. A la is' rahu järel (28. juunil 1629) kõik protestantide kindlustatud kohad hävitati. Teistes punktides Nantes'i edikt jäi kehtima. Rohan lahkus Prantsusmaalt ja säilitas oma varandused.

Võitnud protestandid, oleks Richelieu neid meeleldi näinud katoliku kiriku liikmena. Ta toetas katoliku usku, asutades hugenottide linnadesse kloostreid, jesuiitide kolledžeid ja kohendades katoliku kirikuid. Ta andis katoliiklastele silmapaistvad ametikohad ja soovitas kuningale kinkide ja annetustega meelitada protestante katoliku usku. Kuid ta keeldus tarvita-
mast hugenottide vastu vägivalda, nagu seda pooldasid vagade-rühm ja mõned õukondlased. Surve oleks veel enam kibestanud protestante ja õhutanud vastuhakule. Prantsusmaa vajas sise-
rahu välissuhete pärast. Pealegi oli eesmärk saavutatud: „riik riigis“ oli hävitatud.

XIII.

Löhe Maria Mediciga.

La Rochelle'i piiramise ajal olid halvenenud suhted Hispaaniaga Põhja-Itaalia pärast. Tüli põhjuseks oli seekord Mantua pärandiküsimus. Viimane valitseja Gonzagade perekonnast jättis surses Mantua ja Monferrato Charles Gonzagale, hertsog Nevers'ile Prantsusmaalt. Oli teisi nõudlejaid. Hispaania, kes ei soovinud Prantsuse mõjule kuulekat valitsejat Milanost ida ja lääne pool, toetas teist kandidaati. Savoia valitseja, energiline ning kaval Charles-Emanuel, ihaldas ise Monferratot ja sobitas kokkuleppe Hispaaniaga. Ka Saksa keiser astus liitu. Veebruaris 1628 Charles-Emanuel tungis lääne poolt ja hispaanlased idast, Milanost, Monferratosse. Viimased piirasid ümber Casale. Prantslased ei tahtnud loovutada hispaanlastele kaht tähtsat kindlust, Casalet ja Mantuat. Ka ei võinud nad keelduda kaitsmast hertsog Nevers'i, Prantsuse alamit. Richelieu pidas läbirääkimisi, et võita aega. Pärast La Rochelle'i langust ta saatis sõjaväe talvel üle Alpide. Kui läbirääkimised Savoia ei andnud tulemusi, võttis Louis XIII tormiga Suusa mäekuru (märtsis 1629), sundis Savoia uuendama lepingut prantslastega ja neid tarbekorral toetama. Hispaanlased lõpetasid Casale piiramise ja taganesid. Richelieu jäi Suusasse, et valvata lepingu täitmise üle, kuna Louis XIII siirdus Languedoc'i protestantide vastu.

Rahu Itaalias ei kestnud üle poole aasta. Ferdinand II oli pahandatud, et hertsog Nevers oli asunud Mantua valitsemisele ilma tema kui senjoori nõusolekuta ja et Louis XIII ja Savoia

olid korraldanud pärandiküsimuse temast mööda minnes. Ta laskis okupeerida Veltliini ja ta väejuht Colalto piiras Mantuat. Hispaania kindral Spinola tungis Monferratosse Casale alla. Richelieu siirdus dets. 1629 Itaaliasse. Charles-Emanuel kauples pooltega, lubades liituda sellega, kes talle pakub suuremat tasu. Richelieu pidas temaga läbirääkimisi, kuid samal ajal suundus Casale poole, et kindlust vabastada. Ta pani Savoiale ette ühineda Habsburgide vastu. Saanud eitava vastuse, vallutas ta Savoia kindluse Pinerolo (prantsuse k. Pignerol), mis talle andis strateegiliselt hea seisundi. Hispaanlased algasid rahuläbirääkimisi, pakkudes Mantuat vastutasuks Pinerolo eest, mis avas prantslastele tee Itaaliasse. Paavst Urbanus VIII saatis Itaaliasse saatkonna, et mõjustada prantslasi ja keisrit Itaaliast lahkuma. Selle saatkonna liikmeks oli noor ohvitser Giulio Mazarini, kellele hiljem Richelieu pärandas oma võimu. Prantsuse mõju säilitamiseks Itaalias oleks pidanud sõda jätkama. Richelieu andis küsimuse kuningale otsustada, sest ta teadis, et Maria Medici ja vagade-partei olid sõja vastu katoliiklike riikidega, pealegi kuninga sugulaste, Hispaania ja Savoia valitsejatega. Louis XIII otsus langes sõja kasuks. Suvel 1630 okupeeriti Savoia ja vallutati tähtsamad punktid. Piemontelasi löödi Vigliana (prantsuse k. Veillane) juures, kuid Casalet ei suudetud vabastada. Charles-Emanuel suri. Austerlased olid vallutanud Mantua. Paavsti vahetalitusel tehti vaherahu (4. sept. — 15. okt. 1630). Richelieu tegi paater Joseph'ile, kes Prantsuse esindajana oli korraldamas Saksa- ja Prantsusmaa vahelisi suhteid, ülesandeks kokku leppida Mantua-küsimuses.

La Rochelle'i piiramise ja Itaalia-sõdade ajal muutus Maria Medici suhtumine Richelieu'sse. Kuninganna, aidanud kardinali võimule, lootis, et see mõjub kaasa tema prestiiži tõusule. Richelieu aga seadis oma tegutsemise eesmärgiks riigihüve. Maria Medici soovis, et minister oleks vastutulelik ta soovidele ja tujudele, kuid Richelieu'l ei jätkunud aega teda kohelda nagu enne. Kuninganna sattus nüüd vage-partei ja Richelieu'le vaenlikkude isikute — nagu ta sekretär Bérulle ja pitsatihoidja M a r i l l a c — mõju alla. Ta ei pooldanud, et Louis XIII isiklikult osa võttis La Rochelle'i piiramisest, niisamuti ei meeldinud talle hertsog Nevers'i aitamine, kelle isik oli talle ebasümpaatne. Sõda Savoia ja Hispaaniaga oli talle vastumeelt. Õli tulle valas veel Gastoni naitumise küsimus. Gastoni esimene naine suri sünnitamisel. Maria Gonzaga, hertsog Nevers'i tütar, oli nüüd võitnud Orléans'i hertsogi südame. Nagu Nevers'i hertsog, nii ei meeldinud ka ta tütar Maria Medicile. Et takistada Gastoni abiellumast, kuninganna tegi korralduse Maria Gonzaga lahkuamiseks Prantsusmaalt. Louis XIII ei lasknud oma venna palvel seda sündida. Maria Medici laskis nüüd printsessi vangistada, kuid Gastoni palvel vabastas ta. Prints nõustus ema survele loobuma armastatust. Kuninganna nõudis talle tasuks Burgundia ja Champagne'i provintse valitsemiseks. Richelieu oli säärase tujudest tingitud poliitika vastu ja ei tahtnud strateegiliselt tähtsaid piiriäärseid maid usaldada kergemeelsele printsile. Maria Medici ei suutnud andestada Richelieu'le, et ta endine armualune ei nõustu tema soovidega. Kui Richelieu 1629. a. sügisel, saabunud Languedoc'ist, kohtas Maria

Medicit Fontainebleau's, oli kuninganna vastu võtt nii vaenlik, et Richelieu palus end ametist vabastada. Louis XIII lükkas palve tagasi ja lepitas pooled. Sel puhul Richelieu nimetati „riigi peaministriks“ (21. novembril 1629).

Kuninganna oli leppinud ainult näiliselt. Nad andsid Gastoniga teineteisele kirjaliku töötuse Richelieu kukutamiseks. Järgmisel aastal, pärast sõjakäiku Itaaliasse, kuninganna tegi katset ministrist vabaneda. Kuningas kannatas kauemat aega soolte haiguse all. Ta haigestus raskelt Lyonis Itaalia-sõjakäigu ajal. Septembri lõpul kuningas oli suremas. Mõlemad kuningannad hoolitsesid ta eest suure andumusega. Kuningas palus neilt andestust. Kuningannad süüdistasid kõigis arusaamatustes Richelieu'd. Maria Medici meelitas pojalt välja lubaduse, et minister kõrvaldatakse, niipea kui rahu Hispaania on tehtud. Kardinal saabus Itaaliast Lyoni. Ta aimas rahulolematust ja veetis siin ärevad päevad. Kuningas tervenesis. Ta tegi teatavaks Richelieu'le kuninganna soovi. Kardinal oli Maria Medici saatjaks reisil Pariisi ja püüdis teda võita tähelepanelikkuse ja meelitusetega. Kuninganna näis lepitatuna ja Richelieu pidas ennast päästetuks.

Ent saabunud Pariisi, Maria Medici nõudis pojalt lubaduse täitmist ja vabastas ametist kõik isikud, keda ta oli võtnud teenistusse kardinali soovitusel. 10. novembril, nn. tüssatutepäeval (*journée des dupes*) otsustus Richelieu saatus. Sel päeval kuningas külastas ema Luxembourg'is. Maria Medici keelas uksehoidjat kedagi sisse laskmast ta vestluse kestel pojaga. Minister, kes kartis seda kohtamist, saabus, kuid teda ei võetud jutule. Ta ei tahtnud lasta liisku lan-

geda ilma end kaitsmata. Ruumid olid talle tuntud. Ta kasustas käiku läbi kabeli kuninganna ruumidesse ja astus sisse naerataval ilmel. „Ma vean kihla, et majesteetid kõnelevad minust“, lausus ta. Kuninganna vihastas säärasest julgusest ja andis vabaduse aastate jooksul kogunenud vihale ja põlgusele. Richelieu heitis põlvili, nuttis ja palus andestust. Kuningas püüdis meenutada emale stseeni ebaväärikust, kuid tagajärjetult. Lõpuks ta käskis Richelieu'd lahkuda ja ise, jätnud külmalt jumalaga, siirdus Versailles'sse.

Kardinal arvas end kadunuks ja tahtis Pariisist lahkuda. Kuid tema kasuks arvatavasti kõnelesid ta pooldajad. Kuningas palus ministri Versailles'sse. Richelieu viskus kuninga jalgade ette. Kuningas käskis teda tõusta ja kiitis ta teeneid ja hoolsust. Ta jäeti ametisse. Õukond oli kogunenud õhtul Luxembourg'i lossi Maria Medici juurde, keda loeti võitjaks. Järgmisel päeval kuuldi üllatatult, et Richelieu jääb peaministriks, kuna pitsatihoidja Marillac, Maria Medici usaldusosaline, ministeeriumist eemaldatakse. Luxembourg tühjenes kiirelt, õukond saabus jälle kardinali majja. Richelieu oli võitnud.

Korduvad katsed kuningannat lepitada nurjusid. Ta keeldus osavõtmast nõukogust, kuni püsib Richelieu. Meelepahas püüdis ta tekitada valitsusele raskusi. Ta oli seda ohtlikum, et poolehoid valitsusele kestvate sõdade ja raskete maksude tõttu vähenes. Jälle ilmus rida pamflette, sihitud Richelieu vastu. Käsiteldi neis ka lahkhelisid kuninga perekonnas. Gaston oli põgenenud mõne kaaslasega Lotringi (prantsuse k. Lorraine'i). Kui troonipärijat teda ei võetud

vastutusele. Kuningas avaldas deklaratsiooni, millega printsi kaaslased tunnistati süüdlaseks majesteedi haavamises. Parlamendiga, kes keeldus protokollimast deklaratsiooni, tekkis konflikt. Maria Medici, mitme ebaõnnestunud katse järel rahutusi tekitada, asus Brüsselis, Hispaania asevalitsejanna juurde. Prantsusmaal ja välismaal andis lõhe kuninga perekonnas põhjust Richelieu tegevuse hukkamõistmiseks.

Kuninganna kaaslased kõrvaldati õukonnast. Kurvim oli marssalite Bassompierre'i ja Marillac'i saatus. Bassompierre, kes oli alla kirjutanud Madridi rahulepingu, olnud saadikuks Inglismaal, võtnud osa La Rochelle'i piiramisest, paigutati Bastille'sse. Päeval, millal Richelieu'd peeti oma kohalt lahkunuks, Bassompierre tegi seltskonnas lõunastades mõned arvustavad märkused lahkunud ministri kohta. Ta oli armunud printsess Conti'sse, kes pooldas kuningannat. See sai talle saatuslikuks. Richelieu saatis talle vanglasse kingiks roosikrantsi. Bassompierre väljus vanglast 12 aastat hiljem, pärast Richelieu surma, elatanud mehena.

Pitsatihoidja Marillac'i vend marssal Marillac vangistati Itaalias. Vennad olid pärit alamast seisusest ja tõusnud kuninganna kaasabil. Marillac'i süüdistati väljapressimises ja petmises. Ta anti erikohtu alla Verdunis. Protsess venis. Pärast mitmes vanglas viibimist toodi ta 1632. a. Richelieu Pariisi lähedal asuvasse Rueli lossi. Siin loodi uus erikohus 23-st kohtunikust. Kohus mõistis Marillac'i pärast 12-tunnist nõupidamist ühe hääle enamusega surma. Järgmisel päeval viidi kohtuotsus Pariisis täide. Parlament protestis. „Ta pidi küll

olema süüdlane, kui kohtunikud nii otsustasid“, olevat öelnud Richelieu.

Veel ühe ohvri nõudis kuninga perekonna ja Richelieu vaen. See oli hertsog Montmorency, aadli ideaalide kehastus: ilus, uljas helde ja rüütellik. Ta oli Languedoc'i asevalitsejaks ja Prantsuse marssaliks. Richelieu oli mõjustanud ta loobuma Prantsuse admiraliteetist ja lubanud teda tõsta kindral-sõjamarssaliks, kuid nimetamine ei järgnenud. Võitjana Itaalias Vigliana juures ootas ta valitsuselt suuremat tähelepanu. Ta sugulane krahv Montmorency mõisteti duellist osavõtu pärast surma. Hertsog pidas end solvatuks. Kui suvel 1632 Gaston teatas, et ta tungib liidus Lotringi valitsejaga Prantsusmaale, nõustus Montmorency teda toetama. Ta ühines printsiga, kui see ületas piiri (juunis 1632). Mõlemal oli tähtsusetu sõjavägi, sest provintsid keeldusid minemast Richelieu vastu. Nad löödi kuninga vägede poolt ja Montmorency langes raskesti haavatuna vangi. Ta toodi Toulouse'i ja parlamendi komisjon mõistis ta üle kohut, süüdistades teda riigiäraandmises. Väarikalt võttis hertsog süü omaks. Kogu Prantsusmaa jälgis huvi ja ärevusega protsessi. Charles I ja Savoia hertsog palusid talle armu. Sõjaväe ja aadlike ringkonnad kostsid ta eest. Ta noort naist Felicia Orsini't ei võtnud keegi jutule. Montmorency õde printsess Condé heitis Richelieu jalgade ette ja palus halastust. Kardinal põlvitas niisamuti, kuid kinnitas, et ta midagi ei suuda teha. Enne surma tehtud testamendis pärandas hertsog rüütellikult Richelieu'le maali oma kogust. Lohutanud oma pihhiisa, läks ta vaikselt ja kaebuseta surma. Ta pea langes Toulouse'is 30. aug.

1632. Tüli Richelieu ja kuninga perekonna vahel oli lõpul. Gaston leppis jälle õuega ja andis välja oma kaaslased.

Olgugi et Richelieu välispoliitika kandis vilja — sõda Itaaliaga lõppes Prantsuse võiduga, Saksamaal Prantsuse prestiiž oli tõusnud —, pöördus avalik arvamine Richelieu vastu. Rahval lasusid rängad maksud, sõjad kestsid, vägi-vald ja erikohtud tekitasid põlastust ja viha.

XIV.

Richelieu poliitika 30-aastase sõja ajal.

Richelieu oli pidanud jätma Saksamaa-asjad kauemaks ajaks mõjustamata, sest et tal olid käsil sõjad Itaalia ja hugenottidega. Vahepeal Saksa keiser Ferdinand II oli muutunud kõikvõimsaks. Ta oli võitnud peale Pfalzi Friedrichi Taani kuninga Kristian IV, kes oli tulnud appi Saksa protestantidele. Tundes end tugevana kindral Wallensteini toetusest, kellel oli kasustada 100000-line palgaliste sõjavägi, ta pani maksma restitutsiooni-edikti (1629). Sellega võeti tagasi katoliku kirikule valdused ja varandused, mis pärast 1552. a. olid läinud katoliku kirikult protestantidele. Vürstid ja linnad muutusid rahatuks. Paljud olid omandanud ostu teel endisi kiriku varandusi ja olid sunnitud neid nüüd tagastama katoliku kirikule. Wallensteini ja keisri võim muutus vürstidele hädaohtlikuks: nad kartsid oma poliitilise võimu nõrgenemist.

Ferdinand II-le ilmus uus vastane — Rootsi kuningas Gustav II Adolf. Võitude tagajärjel

Põhja-Saksamaal tekkis keisril ja Wallensteinil kavatsus kujundada Balti merest Saksa meri. Keisril pidi olema siin laevastik ja tugev sõjasadam Stralsundis. Wallenstein nimetati Mecklenburgi hertsogiks ning Balti mere ja Ookeani admiraliks. Teiselt poolt Gustav Adolfi võidud Läänemere ida- ja lõunarannal õhutasid kuningas lootust teha Balti merest Rootsi järv. Katoliiklaste suur edu Saksamaal oli hädaohtlik protestantismile ka naabermais. Niihästi poliitilised kui usulised motiivid sundisid Rootsi kuningat vastu astuma Austria pealetungile Põhja-Saksamaal. Võitnud Ingerimaa venelastelt ja Liivimaa Poolalt, Gustav Adolf algas sõda keiser Ferdinand II-ga märtsis 1630. Richelieu oli aadlik Charnacé kaudu kaasa mõjunud rahu-tegemiseks Poolaga (Altmark'is 1629), et võimalikult kiirustada Rootsi-Saksa sõja algust. Richelieu püüdis mõjustada Gustav Adolfit, et see alustaks läbirääkimisi Prantsuse ja Rootsi vahelise liidu loomiseks. Kuningas keeldus. Niisamuti lükkas ta tagasi rahalise abi Prantsusmaa poolt. Richelieu nõudis vastutasuks, et Gustav Adolf sunniks Hispaaniat viima oma sõjaväed Saksamaalt ja toetaks Baieri valitseja nõudlusi kuurvürsti-tiitlile, mis oleks toonud tüli Inglismaaga. Vaen kummagi riigiga ei olnud Rootsile soovitatav. Läbirääkimised lõpetasid tulemusteta.

Ferdinand II kogus juunis 1630 kuurvürstid Regensburgi. Vürstide ärevus oli tõusnud, sest et Wallensteinil oli kavatsus suurendada oma sõjaväge 150 000 meheni. Riigipäeval nõuti ta tagandamist ja restitutsiooni-edikti tühistamist. Ferdinand otsustas ohverdada kindrali. Wallenstein alistus. Regensburgi saabus Prant-

suse saadikuna Brûlart de Léon, kellega oli kaasas Richelieu usaldusosaline paater Joseph. Nende ülesandeks oli sobitada keisriga kokkulepet Mantua-küsimuses. Saadikuil oli volitus rahutegemiseks Itaalias. Mantua-asjas oli keiser vastutulelik, aga tal oli soov korraldada ka teised tüliküsimused — piiriäärsete maade, Lotringi ja kolme piiskopkonna, Metzi, Touli Verduni kuuluvus. Nende lahendamisest pidid saadikud hoiduma. Richelieu tahtis vabastada Veltliini, Mantua ja Veneetsia keisri vägedest, et oleksid käed vabad tegutsemiseks mujal. Keiser taipas Richelieu tagamõtet ja nõustus läbi rääkima ainult üldise rahu ja liidu asjus. Saadikud olid kimbatuses. Üldine rahu oleks pahandanud Gustav Adolfit, Hollandit ja Veneetsiat, samal ajal aga ei tahetud Ferdinand II-le ega katolikusulistele vürstidele paista lasta, et Prantsusmaa toetab Rootsit. Saadikud avaldasid keisrile soovi lahendada seni Mantua-küsimus, kuni saabuvad uued volitused.

Korraga puudusid Richelieu'lt instruksioonid täielikult. Kõigi tähelepanu köitis Louis XIII raske haigus Lyonis. Richelieu oli erutatud Maria Medici intriigidest. Kui valitsuse instruksioonid saabusid 13. okt., olid esindajad mõni päev enne teinud üldise rahu. Lepingu allakirjutamisel saadikud olid lisanud märkuse, et neil puudus küllaldane volitus rahutegemiseks ja et valitsus võib loobuda kokkuleppe tunnustamisest.

Kui Richelieu mõni päev hiljem sai kätte lepingute teksti, oli ta meelepaha suur. Saadik olevat ületanud volitused. Leping tulevat tühistada. Esindajaile antud juhtnöörid olid aga ebamäärased ja otsustaval silmapilgul tuli toi-

mida ilma instruksioonideta. Vaevalt oli süüd saadikuil. Kuid Richelieu arvates hävitas leping liitlaste usalduse Prantsusmaa vastu. Pealegi oli Prantsusmaa seisund Itaalias vahepeal paranenud. Lepingut siiski ei tühistatud. Richelieu astus samme selle muutmiseks. Ferdinand ei tahtnud kokkulepet uuendada. Ta võim oli nõrgenenud Wallensteini vabastamisega. Regensburgis protestandiusulised kuurvürstid olid opositsioonis ja katoliku-usulisi mõjustus osavalt paater Joseph. Richelieu vahepeal taotles Itaalias uut kokkulepet keisri esindaja ja Savoiaaga, et sellega vabaneda Regensburgi rahust. Mazarini vahetalitusel tehti rahu Cherascos 1631. Hertzog Nevers omandas selle järgi Mantua ja Monferrato ja Prantsusmaa Pinerolo. Prantsusmaa sai seega pääsu Itaaliasse ja võitis kaalu poolsaare probleemides.

Nüüd võis Richelieu kogu tähelepanu koondata Saksamaa-küsimustele. Parimaks abiliiks Habsburgide-vastases diplomaatilises võitluses oli paater Joseph. François du Tremblay, sündinud 4. nov. 1577, oli pärit jõukast ametiaadli perekonnast. Ta sai hea kasvatuse ja hariduse kodu, kolledžis, ülikoolis ja akadeemias. Enesetäiendamise otstarbel reisis ta ja tegeles hiljem sõjanduse ja diplomaatiaga. Need alad aga ei paelunud teda püsivalt. 27-aastasena astus ta kaputsiinlaste kloostri. Kaputsiinlased olid Assisi Franciscus'e (1182—1226) asutatud frantsisklaste kerjasmunkade ordu lahk ja tegutsesid peamiselt misjonitöö ja hingeravi alal. Nad ilmusid küladesse palja jalu, elatasid end vabatahtlikest andidest, jutlustasid lihtsas keeles rahva kogunemiskohtades. Nad olevat sel ajal pööranud katoliku usku 50000 nn. „väärusu-

list“. Ka François du Tremblay, mungana paater Joseph, andus suure innu ja hoolikusega ordu ülesannete täitmisele. Jutlustajana võitis ta suure kuulsuse. 1613. a. ta valiti Touraine'i maakonna kloostrite ülemaks. Ta ammutamatu jõutagavara sundis teda otsima laiemaid tegevusvõimalusi kui tavalise vaimuliku omad. Sel ajal tekkis kaputsiinlaste ja jesuiitide ringkonnis kavatsus uuest ristisõjast türklaste vastu. Ühes hertsog Nevers'iga paater Joseph lootis võita poolehoidu sellele üritusele Euroopa riikide valitsuste juures. Selle ülesandega paater Joseph käis Roomas, Itaalia vürstide juures ja Hispaanias. Hertsog Nevers palkas sõjaväge ja laskis ehitada viis suurt laeva. Kuid Hispaania keeldus ettevõtet toetamast ja Saksa keisril oli endal tegemist protestantidega. Välise toetuse puudusel algatajad pidid esialgu loobuma oma kavatsusest.

Richelieu'd ja paater Joseph'i sidus ühine eluülesanne — võitlus Habsburgidega. Paater Joseph'i idee oli, et kristlikkude valitsejate kohuseks on ristiusku võimule aidata väärusulistest juures. Türklased tuleb ühisel jõul alistada. Prantsusmaa peab astuma selle ürituse etteotsa ja koondama Euroopa riigid uueks ristisõjaks. Kuid enne tuleb lõpule viia võitlus Habsburgidega, kes keelduvad toetamast ristisõda. Siit oli pärit vaimustus ja andumus, millega paater Joseph kaitses Prantsuse huve 30-aastasest sõjas. Richelieu lähtus Habsburgidega võideldes teisest seisukohast: ta taotles Prantsuse välisvõimu tõusu Euroopas. Paater Joseph polnud seotud rahvuslike põhimõtetega. Ta oli kosmopoliit, maailmakodanik, kelle eesmärgiks oli ristiusu võit maailmas. Ka paavst

tegutses sama ülesande kasuks, kuid Rooma kuuria nägi ristiusu päästjaid Habsburgides. Seetõttu ta toetas neid võitluses protestantidega, kuna paater Joseph oli valmis kasustama protestante Habsburgide võimu nõrgendamiseks. Sellest hoolimata jäi paater Joseph truuks katoliku kirikule ja pühendas oma elu võitlusele selle usu kasuks.

Paater Joseph on ainus Richelieu'd ümbritsejate hulgas, keda ei seo võimukandjaga kohustus või omakasupüüd. Ta on kardinalipalee igapäevaseks külastajaks. Hommikul ta kannab peaministrile ette välismailt saabunud teated. Tema kaudu pääsevad välismaade esindajad ja agendid riigijuhi jutule. Kui vastuvõtt on lõppenud, harutatakse ühiselt läbi ja otsustatakse päevakorral seisvad välispoliitilised küsimused. Õhtuti kardinal vestleb jälle jooksvate poliitiliste küsimuste üle paater Joseph'iga. Nende kahe mehe isikus leiame mõndagi ühist — avar mõistus, kindel tahe, tugev reaalsustunne. Ent paater Joseph oli elavam, omas enam kirge, hoogu ja paatost. Richelieu tegutsemise motiivid on meile arusaadavad, paater Joseph jälgib kogu oma elu illusiooni, täitumatute kavade pettepilti. Munga välimuses puudub Richelieu aristokraatlik joon. Ta on madalat kasvu, pea ümmarik, näojooned ebakorrapärased, juus ja habe punakad.

Gustav Adolf, võitnud talvel 1630 Pommeri, nõustus vastu võtma Prantsuse rahalist toetust lepingu järel Bärwaldes (1631). Edaspidine Rootsi kuninga kiire ning suur edu tuli prantslastele ootamata. Läbinud Põhja-Saksamaa, lõi Gustav Adolf Ferdinand II sõjaväe juhatajat Tilly't Leipzigi lähedal Breitenfeldi juures.

Rootsi kuningas aga ei võtnud ette rünnakut Viini, nagu oleks soovinud Richelieu, vaid siirdus Reini äärde. Talve 1631/32 veetis ta Mainzis ja Frankfurtis Maini ääres, pidades hiilgavat õukonda. Siia kogunesid peale Saksa vürstide Prantsuse ja Inglise saadikud. Rootsi kuningas oli Saksamaa peremees. Et alal hoida sidet Hollandiga, tahtis ta säilitada Reini-äärsed maad. Kuid Richelieu'le Gustav Adolfi naabus Reini ääres polnud meeldiv. Kardinal ja paater Joseph olid soovinud Rootsi sõjakäigust Austria Habsburgide võimu vähendamist, et seega võita Prantsusmaale esikoht Lääne-Euroopas. Kato liiklus ei tohtinud seejuures kannatada. Nüüd Gustav Adolf ähvardas Lõuna-Saksamaa kato liiklikke vürste. Ka Baieri Maximilian, kartes hädaohtu endale ja katoliku kirikule, kaldus jälle keisri poole. Bärwalde kokkuleppest peale pidas Prantsusmaa Habsburgidega varjatult sõda. Gustav Adolf esitas Richelieu'le ettepaneku sõlmida Rootsiga kallaletungileping Saksamaa vastu ja alata avalikku sõda. Tasuks pidi Prantsusmaa saama Burgundia ja Reini pahema kalda. See kavatsus oli meelitav Richelieu'le ja riiginõukogu enamusele, kuid vastuvõtmatu paater Joseph'ile hädaohu pärast, millega kahe riigi ühine rünnak ähvardas katolitsismi. Riigi ja kiriku huvid olid vastuolus. See ettepanek olevat maksnud Richelieu'le uneta öö. Võitsid paater Joseph ja kirik. Prantslased ihaldasid Lotringi ja kolme piiskopkonda — Metz, Touli ja Verduni. Püüti omandada läbirääkimiste teel käike üle Reini ja neid kindlustada. Lotringiga oldi sõja jalal ja okupeeriti siin linn linna järel.

Aprillis 1632 Gustav Adolf siirdus Baierisse Maximiliani vastu, lõi siin Tilly't Lechi juures

ja rüüstas maad. Wallenstein, kes pärast Breitenfeldi lahingut sai keisrilt volituse moodustada uus sõjavägi, kogus 60000 meest, tuli appi Maximilianile, kuid ei suutnud võita Gustav Adolfit. Wallenstein pööras Saksamaale. Rootsi kuningas järgnes talle ja langes lahingus Lützeni juures 16. nov. 1632. Austria ja katoliku kirik olid päästetud ja kõik, kes neile kaasa tundsid, hingasid kergemini. Richelieu'l oli põhjust rõõmuks ja kurbuseks. Prantslastele oli vastuvõtmatu suur protestantlik Rootsi mõjule alluv riik Põhja-Saksamaal, mida kavatses luua Gustav Adolf. Kuid kas ei tähendanud Rootsi kuninga surm Habsburgide võimu tõusu ja võib-olla sõda Prantsusmaaga? Edaspidi tuli vähendada Rootsi ülevõimu Saksamaal, aga keisri nõrgendamiseks oli vaja pooldada rootslasi ja protestante. Samal ajal pidi olema valvel, et katoliku kirik ei kannataks. Lääne-Saksa protestandiusulised seisused tegid rootslastega lepingu Heilbronnis ühiseks aktsiooniks keisri vastu. Prantslased saatsid siia oma esindaja salajase sooviga omandada Reini pahem kallas. Kestvate läbirääkimiste järel jõuti kokkuleppele Rootsiaga (1633) ja veel samal aastal ka protestantidega.

Vahepeal Wallenstein astus ühendusse Prantsuse valitsusega krahv Kinski' kaudu. Pariisis kaaluti küsimust riiginõukogus ja pakuti talle raha ja Böömi krooni, kui ta pööraks keisri vastu. Wallenstein oli pärast Lützeni lahingut tegevusetult tagasi tõmbunud Böömimaale. Väsinud sõjast, otsis ta kontakti Saksi, Rootsi ja Prantsusmaaga, et jõuda nendega kokkuleppele, kindlustada oma seljatagune ja siis esineda nõuetega Ferdinand II ees. Keiser kuu-

lutas ta süüdlaseks riigi reetmises. Ferdinandí
pooldavate ohvitseride poolt tapeti ta Egeris
25. veebr. 1634.

Wallensteini sõjavägi Ferdinand II poja juhatusel abistas Maximiliani. Austria sai toetust Hispaanialt. Nende ühised jõud löid täielikult Rootsi kindralit Horn'i ja Saksi-Weimari valitsejat Bernhard'i Nördlingeni juures (sept. 1634). Bernhard sai haavata, Horn ühes 3 kindrali, 40 ohvitseri ja 3000 mehega langes vangi. Keisri jõud lahingus olid 50000 meest, rootslastel 36000. Rootslased tõrjuti Baierist ja ka Maini piirkonnast välja. Kölni ja Mainzi piiskopkonnad andsid end keisri kaitse alla. Keisri vägede edust oli Prantsusmaa teravalt puudutatud. Saksa-Prantsuse sõda võis kergesti saada tõsiasjaks: prantslased, veel enne Wallensteini surma, olles sõjavahekorras Gaston Orléans'i pärast Lotringi valitseja Charles IV-ga, olid vallutanud Lotringi tähtsamad punktid, ka Nancy. Nad olid tunginud sõda kuulutamata Reinini ja asetanud garnisonid tähtsamatesse punktidesse, ka Philippsburgi. Keisri väed lähenesid nüüd Reinile idast ja oli karta kokkupõrkeid.

Rootsi kantsler Oxenstierna esitas Prantsusmaale ettepaneku liituda sõjaks Habsburgide vastu. Ent Richelieu viivitas. Ta pakkus 12000-mehelist sõjaväge abiks Rootsile ja liitlastele — tingimusega, et Elsass, mis tegelikult oli prantslaste käes, ühes Breisachi kindlusega kuuluks sõja lõpuni Prantsusmaale. Reini pähema kalda kaitseks kohustusid prantslased pidama teist sõjaväge. Et Richelieu keeldus sõjast avalikult osa võtmast, loobus Oxenstierna lepingu kinnitamisest. Läbirääkimiste jätku-

miseks Oxenstierna saatis algul hollandlasest-poliitiku Hugo Grotius'e Prantsusmaale ja hiljem võttis neist isiklikult osa.

Keisri vägede võidud mõjustasid Richelieu'd järeleandmisele. Oli karta rootslaste kaotust või kokkulepet mõne teise riigiga ja sel puhul Prantsusmaa oleks jäänud liitlasteta vaenliku Hispaania ja Austria vastu. Pealegi oli Ferdinand II saavutamas kokkulepet protestantlikkude vürstidega. Praha lepingu järel 30. mail 1635 keiser andis tagasi restitutsiooni-edikti põhjal sekulariseeritud (võõrandatud) varandused. See lepitas suurema hulga vaenlikke vürste keisriga ja suurendas Austria jõude. Rootsi ja Prantsusmaa vahel saavutati nüüd kokkulepe 28. apr. 1635. Prantsusmaa kohustus sõjast avalikult osa võtma. Loodeti liitu tõmmata ka teisi riike nagu Hollandit ja Itaalia väikeriike. Aga veel viivitas Richelieu sõjakuulutamisega Austriale. 19. mail saabus Prantsuse kuninga käskjalg Brüsseli ja kuulutas Madalmaade asevalitsejale ja Hispaaniale pidulikult sõja. Hollandiga saavutati kokkulepe Hispaania Madalmaade suhtes. Loodeti, et Belgias, kus rahvas oli tüdinud raskeist maksudest ja Hispaania sõjaväe ülalpidamisest, tekivad rahunud Hispaania vastu. Maa pidi vallutatama Hollandi ja Prantsusmaa poolt ühisel jõul ja jaotatama omavahel.

Itaalias loodeti moodustada Hispaania-vas-tane liit. Kuid läbirääkimistel polnud nii suuri tulemusi, kui loodeti. Veneetsia oli tagasihoidlik. Paavst Urbanus VIII kartis ühisest võitlusest Austria vastu kahju katoliku kirikule. Savoia ühines — ta oli kohustatud selleks endiste

lepingute põhjal; liitus ka Mantua. Inglismaa jäi erapooletuks. Kaubavahetus Hispaania ja Flandriaga näis talle tähtsamana kui Pfalz.

XV.

Prantsusmaa 30-aastases sõjas.

Sõja algus polnud prantslastele palju-töötav, eriti Madalmaades. Hollandi ja Prantsuse sõjavägede ühine rünnak algul õnnestus, kuid oodatud mäss Hispaania vastu ei puhkenud. Sõdurid laastasid, tarvitasid vägivalda ja tapsid, nagu see oli tavaline 30-aastase sõja ajal. Elanikud haarasid sissetungijate vastu sõjariistad ja varsti olid Prantsuse vägedest järel ainult riismed, keda hollandlased saatsid koju laevadega. Siin ja ka mujal selgusid Prantsuse sõjaväe puudused. Sõjajõud olid arvuliselt suured, kuid uuel moodustatud rügementides oli väljaõpe puudulik ja distsipliin nõrk. Puudusid andekad juhid.

Veel halvemini käis prantslaste käsi 1636. aastal. Madalmaade asevalitseja Don Fernando ületas Prantsuse piiri, tungis Somme'ini ja valutas siin Corbie' kindluse. Pariisis tekkis paanika. Jõukamad pakkisid asju Orléans'i evakueerumiseks. Korraldati meelevaldusi Richelieu vastu. Talle vilistati. Ilmusid seintele pilkeplakatid. Richelieu olevat olnud hingeliselt kokku varisemas. Siin lohutanud teda paa-ter Joseph. Ta võitis tagasi tasakaalu, ilmus avalikult tänavaile ja mõjustas teisi oma rahu ja julgusega. Rahvas tõusis riigi kaitseks. Annetati raha, kogunes vabatahtlikke. Kuningas ise

ruttas sõjaväljale, ja don Fernando taganes. Corbie võideti tagasi.

Olgugi et sõda tegelikult juba ammu oli alanud, kuulutas Ferdinand II samal aastal sõja Louis XIII-le, kui prantslased tungisid Franche-Comté'sse. Kolm kuud hiljem ta suri ja ta poeg Ferdinand valiti Saksa keisriks (veebr. 1637). Richelieu katse mõjustada Saksi, Brandenburgi ja Baieri kuurvürste, et need keelduksid Habsburgide valimisest keisritroonile, ebaõnnestus. Baieri Maximilian ei kandideerinud ja protestantlikud vürstid, rahuldatud Praha lepinguga, pooldasid Habsburge.

Suurim sõjaline edu sai prantslastele osaks Elsassis. Väejuhiks oli siin Weimari hertsog Bernhard, kes 1635. a. ühes 18 000 palgasõduriga astus Prantsuse teenistusse. Peale rahalise tasu lubati talle valitsemiseks Elsassi krahvkond. Bernhardi tähtsaimaks teeneks oli Breisachi vallutamine 5-kuuse piiramise järel dets. 1638. Sellega võideti parim ülekäik Reinist Saksa-maale ja suleti pääs Elsassi. Hispaaniale oli kinni tee Milanost Madalmaadesse, nii et Alpide mäekurused omada kaotas tähtsuse. Bernhard keeldus Breisachi prantslastele üle andmast, lootes arvatavasti luua Elsassist iseseisev riik. Ta avaldas soovi võita Prantsusmaale Lotring ja Franche-Comté, kuid Richelieu ei nõustunud, kartes ta võimu tõusu. Saatus tuli appi Richelieu'le. Bernhard suri juulis 1639. Richelieu kaotas silmapaistva, kuid ühtlasi kardetava väejuhi. Saksa palgasõdurid asusid Louis XIII teenistusse ja Breisachi komandant andis linna üle prantslastele.

Itaalia-liitlastest oli prantslastele vähe abi. Mantua jäi erapooletuks pärast Charles Nevers'i

surma. Savoia hertsog Victor-Amédée suri (1637). Tema lesk Christine, Louis XIII õde, tahtis jääda erapooletuks, arvestades sõja raskusi. Selles arvamuses toetas teda ta pihhiisa ning nõuandja jesuiit Monod. Victor-Amédée vennad printsid Thomas ja Maurice pooldasid Hispaaniat. Nii tekkis Savoias võitlus Christine'i ja ta mehe vendade vahel võimu ja trooni pärast. Prantslased alustasid sõda, et sundida Savoiat liitu jääma. Neil oli edu.Torino vallutati. Thomas andis alla, leppis vennanaisega ja tunnistas end Mazarini vahendusel Louis XIII kaitsealuseks (1640).

Hispaanias ilmnasid 40. aastate algul peaminister Olivarez'i suurejoonelise välispoliitika tagajärjed. Rahvas oli sõdadest kurnatud. Rahulolematus kasvas. Tekkisid rahutused korraga mitmes provintsis. Portugal ja Kataloonia tahtsid lahkuda Hispaania valitsuse alt ja otsisid abi Prantsusmaalt. Richelieu saatis laevastiku Portugali randa toetuseks mässajaile ja maa-väed Katalooniasse. Rahutused likvideeriti, kuid nad nõrgendasid Felipe IV võimu. Hispaania oli veel võimeline ennast kaitsma, mitte aga mängima maadevallutaja osa ja toetama Austriat. Seetõttu Austria Habsburgid hakkasid kalduma rahule. Rahuläbirääkimisi oli peetud aastaid. Kuid oli raske lepitada mitmesuguseid huve. Rootsi nõudis Pommerit ja Hollandi iseseisvuse tunnustamist, Prantsusmaa soovis kolme piiskopkonda, Lotringi, Pinerolot ja Veltliini, Saksa vürstid tahtsid laiendada oma õigusi. Korduvalt esines Richelieu ettepanekutega vaherahu tegemiseks 10—12 aasta peale, tingimusega, et ta säilitab okupeeritud maa-alad. Viimased sõja-aastad tõid prantslastele võite Elsas-

sis ja Põhja-Itaalias ja nõrgendasid Hispaaniat. Sellega suurenesid ka prantslaste nõuded. Rousillon'i Hispaania piiri ääres taheti omandada, niisamuti Elsassi. Detsembris 1641 tehti eelrahu Hamburgis ja kolme kuu pärast pidid algama rahuläbirääkimised Münsteris ja Osna-brückis. Richelieu õhutas Prantsuse sõjajõude pealetungile, et saavutada suuremat edu enne rahu. Sõja lõppu ta ei näinud, kuid rahutingimused Saksamaaga kujunesid ta soovide kohaselt. Westfaali rahuga (1648) Prantsusmaa omandas Elsassi, Metzi, Touli, Verduni ja Pinerolo. Rootsi sai Pommeri ja maa-alasid Põhjamere ääres. Tunnustati Saksamaa väikeriikide suveräänsust ja nad omandasid õiguse lepinguid sõlmida välismaadega.

Richelieu oli rajanud tee Prantsusmaa välishiilgusele. Habsburgide võim oli murtud. Felipe IV ja Olivarez'i kavatsused ümbritseda ja piirata Prantsusmaa Habsburgidele alluvate maadega olid hävitatud. Hispaania oli tagasi tõrjutud oma piiridesse ja asetatud kaitseseisundisse. Saksamaa oli kurnatud kestva sõja tõttu. Austria Habsburgide võim oli nõrgendatud maade kaotusega ja vürstidele laialiste õiguste kindlustamisega.

XVI.

Richelieu ja Louis XIII.

Parimateks Richelieu portreedeks loetakse Philippe de Champagne'i omi: üks neist kujutab ta pead kolmest küljest (maal asub Londonis National Gallery's) ja teisel esineb kar-

dinal seisvana, poolprofiilis (Louvre; vt. lk. 2). Viimasel neist muudab pikk drapeeringuis riietus ta saleda kõrge kasvu veel sihvakamaks ja majesteetlikumaks. Nägu on piklik ning kitsas, otsaesine avar. Suured rahulikud silmad anna-

Richelieu.

vad näole mõtliku ilme. Pikad mustad juuksed ümbritsevad raamina kahvatut nägu. Kindla-ilmelist suud varjavad vurrud ja terav lõuahabe.

Richelieu ei olnud terviselt tugev inimene. Ta kannatas peavalude all ja ärritus kergesti. Halvad muljed viisid ta välja tasakaalust ja erutus peegeldus siis ta ilmekal näol. Sel puhul võis ta isegi nutta. Ta häbenes seda nõrkust, rahunes kiiresti ja valitses siis end täielikult.

Teinekord heitis ta ärrituse puhul voodisse, et end rahustada. Halba palus ta endale teatada ettevaatusega. Hooti kaldus ta melanhooliasse. Vaenlased nimetasid teda hüpohondrikuks, raskemeelsust põdejaks. Kõneldi, et ta iga kuu kaheks-kolmeks päevaks lukustab end oma tuppa langenud meeolu pärast. Ta põdes reumatismi ja põiehaigust. Sagedasti kaebas ta roidumuse üle. Et hoida end korras, Richelieu oli toidu suhtes mõõdukas ja ettevaatlik. Sel ajal, kui ta palees ta lähedatele kanti lõunalauale 14 rooga, eelistas ta lõunastada oma toas ja ei tarvitanud üle kahe toidu. Pärast lõunat ta armastas jalutada. Arstid kirjutasid talle ette vanne, klistiire ja puhastusi.

Nõrgas kehas elas aga tugev vaim. Ta kõikumatu tahe tegi teda peremeheks oma füüsilise nõrkuse üle, viis ta võimule ja alistas talle Prantsusmaa. Richelieu on prantslastele ette heitnud püsimatust. Innukalt asuvad nad uue ettevõtte juurde, kuid ei jõua tavaliselt eesmärgile, sest et nad lasevad end haarata teistest huvidest. Vaprad lahinguis, ei jätku neil sitkust kestvamaiks retkedeks. Vastandina oma rahvale oli Richelieu kindlameelne ning püsiv. Lakkamatuid pingutusi oli vaja sel ajal, et tõusta Luçoni piiskopist Prantsusmaa juhiks. Palju oli tarvis visadust, et püsida võimul surmani ja säilitada Louis XIII poolehoid, hoolimata kuninga ema, abikaasa, õukondlaste ja suurnikkude opositsioonist ja kogu rahva rahulolematusest. Vähem lõpuni kaaluteldud põhimõtted ja kindel süsteem kui energia, võimutahe ja püsivus tegid temast absolutismi, piiramatu ainuvalitsuse rajaja. Jõuliselt ohjeldas ta suurnikkude iseseisvuspüüdeid, hävitas hugenottide „riigi riigis“

ja kindlustas selle ja osava välispoliitikaga autoriteedi piiramatule kuningavõimule. „Peab tahtma tugevasti, mis on otsustatud...“, see on ainus vahend sundida teisi enda sõna kuulma“, ütleb ta oma „Poliitilises testamendis“. Vaimse üleoleku kaasaeglaste ja ka Louis XIII üle kindlustasid Richelieu'le ta suured vaimuanded, eriti tugev aru, mõtlemisvõime, tema intellekt. Juba kui ta oli õpilane Navarra kolledžis, köitis õpetajate tähelepanu ta mõttetervus ja teadlik suhtumine asjadesse. Luçonis ta oli osav administraator ja kuulus oma hea kõneande poolest, mis demokraatlikul ajastul oleks temast teinud silmapaistva kõnemehe. Riigimehena tajus ta oma selge ning avara kotkapilguga riiklikku olukorda kogu selle ulatuses, tungis üksik- asjadesse, avastas puudusi, asetaskes eesmärged ja valis hoolikalt vahendeid. Et lõplikule selgusele jõuda mõne uue kavatsuse suhtes, kandis ta paberile väited selle poolt ja vastu. Seadnud endale uue eesmärgi, märgib ta ka abinõud selle saavutamiseks. Kohtab ta ootamatuid raskusi, ärritub ta hetkeks, kuid kohe valitseb ta end ja otsustab kiirelt ning kireta, kuidas toimida. Ta kardab, et kaotanud tasakaalu, võib langetada erapooliku otsuse. Mõistlikkust ja arukust riigiasjade juhtimisel ülistab ta kui ülimaid voorusi oma „Poliitilises testamendis“. Lubamatu on lasta end kaasa kiskuda tunnetest ja kalduvustest.

Richelieu ei saa aga alati rakendada riiklikus tegevuses talle omast kaugelenägelikkust ega vahendite määramist. Ta pole vaba, vaid oleneb kuningast. Säilitada kuninga arm — see on ainus võimalus püsida võimul. Omandatud positsiooni eest tuleb tal olla valvel ja pidada

võitlust arvutute vaenlastega kogu valitsusaja kestel. Richelieu'l oli küllalt painduvust, kohanemisvõimet ja tarvilikul määral ka psühholoogilist mõistmisvõimet, et jääda võitjaks ja püsida kuninga armu paistuses.

Erilise pitseri Richelieu andekusele vajutas ta päritolu aadliseisusest ja ta sõjaline kasvatus akadeemias. Tal oli elav huvi sõjanduse vastu ja peaaegu kogu ta riiklik tegevus oli suunatud sõjale. Ta võttis osa sõjakäikudest, istus sõjakaartide ja -plaanide juures, määras ülemusi sõjaväkke ja lõi laevastiku. Nagu on kohane juhtivale sõjamehele, taipas ta silmapilkselt olukorda ja otsustas kiirelt ning õieti. Et mitte kaotada võitluses, ta rakendas oma diplomaatilisvõimed ja tõi tarviduse korral mängu uued jõud, nii Habsburgide vastu Gustav Adolffi.

Läbikäimises endaväärsetega Richelieu polnud ebameeldiv, sarmita. Juba ta suursugune ning peen välimus, laitmatu ning väarikas esinemine veetles. Ta armastas muusikat, vaimukat, elavat vestlust ja tundis end kodu heaturjulises seltskonnas. Talle sobivas miljööis oli ta lahke ning lihtis. Ta keel oli väljendusrikas, mõte kiire ning vahe, pakkus naudingut teda kuulata. Ta kodused vastuvõtud tegi meeldivaks see mugavus ja luksus, millega Richelieu armastas end ümbritseda. Ametlikel vastuvõttudel kohtame teda tõsise, külm-viisaka ning valvasana. Üleoleva sõbralikkusega kohtleb ta neid, kelle soovid on talle vastuvõetavad. Ligipääsematuna ning eemaletõrjuvana esineb ta neile, keda ta ei taha näha. Ja ta võib olla kalk, halasamatu: hukkamõistetute emade ja abikaasade palved ega pisarad ei liiguta teda.

Richelieu'd süüdistati kaasaeglaste poolt ateismis. Seda põhjustas mõõdukus, millega ta kohtles hugenotte, kuna vagade-partei pidas tarvilikuks protestante surve abil tagasi tuua katoliku kirikusse. Etteheited kardinalile jumalasalgamises on põhjendamatud. Ta oli truu kiriklane, täitis innukalt oma ülesandeid vaimulikuna Luçonis. Usu ja kiriku kaitseks kirjutas ta rea töid. Iga päev veetis ta aja kella 11—12 oma kabelis jumalateenistusel. Õhtul enne voodisse heitmist palvetas ta pool tundi. Igal pühapäeval käis ta armulaul. Suurtel pühadel pidas ta jumalateenistust. Lihavõtteks ta siirdus mõnesse kloostrisse, et veeta paastuaega rahus ja vaikuses. Olgugi et Prantsuse riigi huvid olid tal esiplaanil, ei nõustunud ta kunagi hoobiandmisega katolitsismile.

Meil on raske mõista, kuidas Richelieu usk ja jumalakartus jätsid puutumata ta kõlbla mina. Kaasaeglased heitsid kardinalile ette rea moraalseid pahesid, millest teda raske on puhtaks pesta. Et jõuda võimule, ta auahnus ja võimutung sundisid teda kasustama vahendeid, mis kaugel on aususest ja väarikusest. Et meeldida, oli lubatud silmakirjalikkus, tõe varjamine ja salgamine ja enesealandus võimukate ees. Me tunneme ka kahepaiksust Maria Medici ja Luynes'i vahel ja ta truudusetust võimumeeste vahetusel. Concini langenud, oli ta samal päeval valmis kaasa minema Luynes'iga. Maria Medici, kelle ustav sõber ning usaldusmees ta tahtis olla, oli talle suurel määral ainult abinõuks võimule jõudmisel. On teada ta pikad intriigid kardinalimütsi saavutamiseks. Belloc ütleb oma „Richelieu's“, et säärast alandavat ja ebaväärikat rada on pidanud käima paljud, kelle võimed

õigustavad nende juhi-osa, kuid kelle päritolu on nad asetanud madalale seltskondlikule tasemele.

Jõudnud riigi etteotsa, Richelieu sageli toimis hoolimatult, vägivaldselt, isegi julmalt võimmaksmapanekul ja vastaste kohtlemisel. Butifol oma teoses „Richelieu ja kuningas Louis XIII“ püüab veeretada süü kuningale. Kõik Louis XIII aegsed surmaotsused langetanud komisjonikohtud kuninga tahtel. Richelieu humaansena ja heatahtlikult püüdnud sisendada halastust Louis XIII-sse. Kuningas olevat küsinud enne otsuste täitmist peaministri arvamust. Viimane esitanud siis märgukirjades motiivid nuhtluse poolt ja vastu ja kõnelnud karistuse pehmendamise kasuks. Kaasaeglaste arvates aga tõeliseks kohtunikuks Chalais', Montmorency, Marillac'i ja teiste hukkamisel oli Richelieu. Soovitades otsuste pehmendamist ta kasustas ainult Pilatuse võtet — taotles pesta käsi verest. Kardinal polnud vaba äraandlikkusest ega jesuiitlikkusest. Et püsida võimul, heidutada vaenlasi ja hankida andmeid nende kohta, ta kasustas võtteid, mis kartsid päevavalgust. Enne surma Richelieu öelnud vaimulikule, et ta ainsaiks vaenlasteks olnud riigi vaenlased. Ta andumus ja truudus kuninga ja Prantsusmaa teenimisel vabandavad küll mõndagi ta sammu, kuid kas olid kõik Richelieu ajal hukatud ja vanglatesse heidetud tõesti riigi vastased?

Richelieu soontes voolas ta esivanemate, sõjakate, hoolimatute ning vägivaldsete rüütlite veri. Ta valitsus langes ajastusse, mis oli rikas veriseist ususõdadest ja rahutustest, kus vägi-

vald oli tavaline. Ta tegevusalaks oli poliitika, kuhu väga aegamööda leiavad teed õigus, õiglus ja humaansus. Ent Richelieu patud ei jäänud tasumata. Ta löikas oma töoviljana ainult tänamatust. Rahvas vihkas teda. Viimaks julges ta liikuda ainult ihukaitseväge saatel ja kardinalimantli all olevat ta kandnud soomussärki. Ta kaaslaste ja sõprade arv kuivas kokku. Ta jäi üksinda, olgugi et teda kummardati ja ülistati.

Richelieu ei olnud ükskõikne maiste varade suhtes. Ta rikastus oma võimuloleku ajal. Astudes Maria Medici teenistusesse ta sissetulek vanemait päritud valdustest ja kiriklikest tuluallikaist oli võrdlemisi piiratud — 50 000 *livre*'i aastas. Viimaseil eluaastail ta tulud ulatuvad 3 miljoni *livre*'ini. 200 000 andsid talle laialised maad, umbes 2 miljonit mitmesugused vaimulikud tuluallikad (ta oli kümne kloostri ülemaks), 200 000 sai ta Bretagne'i kubernarina ja niisama palju muist ameteist ja paiukeist. Ta elas vürstlikult ja kulutas palju oma isikule. Lõpetanud sõja hugenottidega a. 1629, algas ta lossi ehitamist Pariisis St.-Honoré tänavas. 1636. a. ehitis sai valmis ja omandas kardinalipalee nimetuse. Enne surma kinkis ta selle kuningale ja ümberehitatuna sai sellest Palais Royal (kuningapalee). Poitou's laskis ta oma vanaemaile kuulunud Richelieu lossi ümber ehitada, laiendada ja ümbritseda rikkalikkude aedadega. Pariisi läheduses ostis ta St.-Denis' kloostri Rueli valduse ja omandas lossi, lõi siia suurepärase pargi grottide, purskkaevude ja mitmete kujudega. Ruel oli ta armsaimaks asukohaks väljaspool linna. Siia ehitas ta ka teatrisaali. Ta ise katsetas näitekirjanduse alal. Ta koostas kavandid ja andis nad kirjanikele välja-

töötamiseks. Siis laskis ta Bourgogne'i teatri näitlejaid õukonnale ja kutsunud külalistele oma teoseid suure hiilgusega ette kanda ja soovis, et neid oleks imeteldud. Kardinalipalees oli tal pildigalerii, kuhu ta koondas kaasaegsete maalikunstnikkude nagu Philippe de Champagne'i ja teiste maale. Ka tellis ta pilte ja kujusid Itaaliast. Losside sisseseade oli luksuslik: kallid vaibad, hinnaline mööbel ja kujud ehtisid ruume. Ta kandis siidist ja sametist riideid, mida ta ehtis kuldtikandite, kallihinnaliste pitside ja kalliskividega. Ta maja teenijaskond oli rohkearvuline, nagu nõudis seda ajavaim. Oma isiku kaitseks ta pidas ülal roodu aadlikke ja maja kaitseks roodu sõdureid. Tõldu, hobuseid, tõukoeri — kõike oli külluses.

Richelieu oli oma aja haritumaid inimesi. Ta kõneles ladina keelt ja mõistis hispaania, itaalia ja kreeka keelt. Ta armastas teatrit, luulet ja kirjandust. Ta aeg oli täidetud tavaliselt tööga: tal oli harjumuseks töötada öösiti kella 2—5. Hommikul võttis ta vastu postiüleme, kes esitas talle kinnipeetud kahtlased kirjad. Järgnes kõnelus Bastille' komandandi du Tremblay'ga, paater Joseph'i vennaga, kes pidi ette kandma kõik, mis ta teadis vanglas kinnipeeta-vaist poliitilistest süüalustest ja nende kõnelustest. Siis loeti ette sissetulnud kirjad. Tulid saadikud ja agendid. Saabus paater Joseph ja riigisekretärid, kellega ta töötas kella 11-ni. Järgnes jumalateenistus. Kella 12-st lõunani olid audientsid ja kestsid ka peale lõunat paar tundi. Pärast seda Richelieu kirjutas ja dikteeris oma isiklikele sekretärile ja šifreerijale. Õhtu möödus intiimvestluses ihuarsti ja lähedate vaikumlikega. Sageli tuli aga osa võtta pidustus-

test, tseremooniaist ja istungeist, viibida reisi-
del ja teha ettekandeid kuningale.

Probleemiks on olnud kuninga suhtu-
mine Richelieu'sse. Louis XIII omas vähe elu-
jõudu. Tal oli nõrk tervis ja ta kannatas närvi-
likkuse all. Päevadeks ja nädalaiks teda valdas
melanhoolia, ta vaikis ja vajus endasse. Puudu-
liku kasvatuse tõttu ta keskpärased vaimuanded
jäid välja arendamata. Tal polnud põhjalikke
teadmisi prantsuse keeles ja kirjanduses ega ka
ladina ega kreeka keeles. Raamatud olid talle
vastikud. Tal oli huvi ja oskust käsitöök-
s: ta tegi puusepatööd, oli osav aednik, tundis metalli-
tööd ja võis rautada hobust. Ta armastas jahti
ja ratsutamist. Teda köitis sõjandus. Lapsena
armastas ta mängida hõbedast sõduritega ja ra-
kendada koeri kahurite ette. Ka valitsejana oli
ta tõsiseim huvi suunatud sõjaküsimustele. Ta
võttis osa sõjaretkedest, kuid juhtivama osa
etendamiseks tal puudusid eeldused.

Louis XIII ei olnud tahtetu inimene. Tea-
tud silmapilkudel ta avaldas isegi erakordset
otsustusvõimet, näiteks kui ta 16-aastasena nõus-
tus Concini kõrvaldamisega. Suurnikkude mässu
puhul Luynes'i vastu näeme sedasama. Luynes
ja vanad ministrid ei suutnud võtta mingit kind-
lat seisukohta. Noor kuningas otsustas relva-
dega lõpetada vastuhakkamise. Ta läks sõjaväe
eesotsas provintssidesse ja võitis. Kuid tal ei
jätku energiat alati niisama kindlalt seisu-
kohta võtta, sageli jätab ta otsustamise teiste
hooleks. Ka avaldas kuningas mõnes asjas kül-
lalt iseseisvust. Keset õukonna luksust ja uhkust
säilitas ta maitse lihtsuseks. Teda ei veedelnud
kallis riietus ega hiilgavad pidustused. Ta elu-
viisid olid tagasihoidlikud. Hommikupoolikul

oli jumalateenistus, külaskäik ema või naise juurde, riiginõukogu istung, pärast lõunat jaht, sõjalised harjutused, harva paraadid ja pidustused. Hoolimata nõrgast tervisest ja küllusest oli ta hellitamata ning vastupidav: ta võis veeta vihmaga pooled päevad jahil hobuse seljas, ajada lindu kõige külmemail talvapäevadel ja teha kaasa kestvaid ning väsitavaid sõjaretki.

Olgugi et Louis XIII oli vähese hariduse ja keskpärase andekusega, omas ta ülevaadet riigiasjadest, mõistis oma võimu tähtsust ja suutis hinnata inimeste ja enese võimeid. Tal oli kõrge käsitus kuninga võimust ja isikust ja ta nõudis alamailt täit alistumist. Majesteedi haavamist loeti suurimaks kuriteoks. Louis XIII oli teadlik, et monarhina ta on riigis ainsaks võimuallikaks, et teised, kellele kuulub võim, tegutsevad tema nõusolekul. Richelieu, kes oskas luua korda siseriigis, tõsta Prantsusmaa prestiiži välismail ja suurendada seega kuninga võimu, võitis oma tegevusega Louis XIII täie poolehoiu. Peaminister suutis, milleks ta ise polnud võimeline. Kuid Richelieu isik polnud kuningale sümpaatne. Juba enne kardinali võimuletulekut Louis XIII suhtus temasse äärmise umbusaldusega. Kui suuri jõupingutusi tuli teha Maria Medicil ja Richelieu' endal, et pääseda riiginõukogusse! Vahemaa kuninga ja ministri vahel püsis ka hiljem. Louis XIII ainult sallis oma peaministrit. Ta tundis valusalt Richelieu üleolekut, kartis oma autoriteedi pärast ja oli kade kõigile, kes võisid seda kahjustada. Teda vaevas kahtlus, kas ei jäta peaminister teda varju. Teiselt poolt Richelieu vajab riigi juhtimisel kitsendamatu toimimisvabadust; kuninga umbusk ja kahtlused

hoidsid teda kammitsais. Iga otsustava sammu puhul pidi ta kannatlikult nõutama kuninga heakskiitu. Tal tuli hoolikalt jälgida oma isanda meeoleolusid. Et hoida valitsejat oma mõju all, hankida ta üle andmeid, Richelieu ümbristes teda oma pooldajate ja agentidega. See asjaolu kibestas omakorda kuningat. Siit oli pärit kahe mehe suhete pinevus, mis kestis 18 aastat, Richelieu surmani. Hoolimata sellest ebakõlast peaminister püsis võimul. Kuningas ei saanud teda kõrvaldada, sest talle ei oleks leidunud asendajaid. Selles asjas Louis XIII oli järjekindel ja iseseisev. Kõik Richelieu vastaste mõjustused osutusid tagajärjetuks.

XVII.

Cinq Mars'i salaliit. Richelieu surm.

Louis XIII, keda ei veedelnud naised, kaldus sõprustele. Ta kiindus meestesse kui ka naistesse. Richelieu, kes kogu aja kartis oma mõju pärast, oli valvel, et teiste lähedus kuningale ei kahjustaks tema võimu. 1638. aastal peaminister tahtis võõrutada kuninga talle ebameeldivast sõprusest M. Hautefort'iga, kes Anna Austriast õuedaamina tundis kaasa kuningannale ja ei pooldanud kardinali. Selleks tõi Richelieu õukonda oma surnud sõbra peaintendant D'Effiat' poja markii Cinq-Mars'i. See oli 20-aastane meeldiva välimusega, elav noormees. Ta võitis täielikult Louis XIII südame, Hautefort ununes.

Ent markiile tundus pikapeale õukona elu ja kuninga tavaline ajaviide igavana. Ta armas-

tas luksust ja lõbu, veetis aja meeldivate naiste seltsis ja unistas abielluda printsess Maria Gonzagaga Mantuast. Kuningas oli armukade. Markii tõusis hilja, riietus toredasti ja hülgas kuninga jahiretki. See kõik oli Louis XIII-le vastumeelt. Vaheldusid tülid ja leppimised. Töötati teineteisele kirjalikult kehtvat sõprust. Cinq-Mars nimetati silmapaistvate kohale, nimelt kuninga ülemtallmeistriks. Noor aadlik aga ei leppinud sellega, ta unistas suuremast — soosiku osast. Ta tahtis pääseda riiginõukogusse, kuid Richelieu naeris selle soovi üle. Markii igatses kaasa rääkida riigiasjades. Kui ta kord Richelieu saabumisel kuninga jutule jäi kabinetti, saatis minister ta ära, lausudes, et lastega ei aeta riigiasju. Ta kavatsuse kohta abielluda Maria Gonzagaga sõnas kardinal, et vististi ei ole Mantua printsess veel unustanud oma päritolu.

Richelieu, kes tundis Cinq-Mars'i lapsena ja kes oli toonud ta õukonda, suhtus temasse kui tähtsusetusse noormehesse ja kohtles teda üleolevalt. Cinq-Mars'ist sai Richelieu vaenlane. Tundes kuninga antipaatiat kardinali vastu, naeris ja pilkas markii ministrit seljataga. Ja kuningas naeris kaasa. Aja jooksul Louis XIII ja ta armualuse kõnelused Richelieu üle võtsid üha asjalikuma ilme. Cinq-Mars arvas, et jätkuks ühest kuninga sõnast selle mehe kõrvaldamiseks, kelle võimu all ägab kuningas. Markii leidis sõduri, kes nõustus Richelieu surmamisega, kui kuningas seda nõuab.

Kuningas teadis, mispärast tuleb Richelieu'd säästa, ja korraldus jäi tegemata. Ent kuninga kahemõtteline käitumine julgustas soosikut. Ta sõlmis sidemeid kuninga venna Gastoni, hert-

sog Bouillon'i ja rea teiste Richelieu-vastaste suurnikega. Ka kuninganna olnud pühendatud asjasse. Annat Austriast nagu Gastonigi mõjustanud vandeseltsist osa võtma Louis XIII haigus. Kardeti kuninga surma puhul võimuharamist ja dünastia kõrvaldamist Richelieu

Kardinalipalee Pariisis.

poolt. Cinq-Mars pühendas asjasse oma sõbra Thou, kes püüdis markiid veenda ettevõtte hädaohtlikkuses. Astuti ühendusse Hispaaniaga ja sõlmiti leping peaminister Olivarez'iga. Hispaania sõjaväed pidid tarbe korral Madalmaadest ruttama appi Gastonile.

Vahepeal õukond siirdus lõunasse, lähemale sõjaliinile, et kiirustada Perpignani võitmist hispaanlastelt. Richelieu ei usaldanud ku-

ningat ja tegi teekonna kaasa. Ta aimas, et tema vastu midagi sepsitsetakse, kuid tal polnud veel tõendusi. Lyonis markii kavatses Richelieu'd surmata, kuid Gastoni, kelle nimel seda oleks võinud teha, polnud kohal. Narbonne'is Richelieu haigestus nii rängalt, et pidi lahkuma kuningast, kes jätkas teed Roussilloni. Ta kattus paistetega, pidi lamama ja arstide soovitusel siirdus tervisparandusele Tarasconi. Siia toodi talle teade Maria Medici surmast Kölnis. Kuninganna oli rahutult rännanud Madalmaadest Hollandisse, sealt Inglismaale, Inglismaalt Kölni ja oodanud tagajärjetult pojalt ja Richelieu'lt luba tagasipööramiseks Prantsusmaale.

Kuninga juurde Richelieu oli jätnud ustava Mazarini, kellele ta oli soetanud kardinalimütsi. Ministri lahkumisel kuningas ja Cinq-Mars'i kõnelused kaldusid jälle Richelieu'le. Kuningas ei jätnud nüüd markiid kahtlusse, et peaminister peab püsima võimul, sest et talle ei leiduks asendajat. Ometi ei eemaldanud ta Cinq-Mars'i. Richelieu'l läks korda hankida oma agentide kaudu vandeseltslaste ja Hispaania vahelise lepingu koopia ja ta saatis selle kuningale. Viivitamatult laskis kuningas nüüd Cinq-Mars'i vangistada (13. juunil 1642), niisamuti ta sõbra Thou. Kuningas, haigestunud reumasse, pidi pöörama Pariisi. Ta möödus Tarasconist ja oleks meeleldi vältinud kohtamist kardinaliga, sest ta südametunnistus polnud puhas. Siiski külastas ta Richelieu'd. Haigete voodid asetati kõrvuti. Erutatud hiljutistest elamustest ja liigutatud kohtamisest, valasid nad pisaraid. Richelieu avaldas „igavest tänu“ kuningale ta headuse eest.

Et hoiduda kannatustest, Richelieu pööras Pariisi tagasi veeteed mööda. Teekonnal üles

mööda Rhône'i jõge oli kinnitatud ta laeva külge paat, millega viidi Lyoni markii sõpra Thou'd. Teda süüdistati selles, et ta ei teinud salasepit-sust võimudele teatavaks. Kaks rühma ratsa-nikke järgnes neile kaldal, saates Cinq-Mars'i. Mõlemad süüdlased anti Lyonis komisjonikohtu kätte, kes mõistis nad surma. Nad läksid oma saatusele vastu suure mehisuse ja enesevalit-susega.

Kardinal lahkus Lyonist Cinq-Mars'i ja Thou surmatunnil. Et ta paisete pärast ei saa-nud istuda, kandis teda 24 meest tohutul kande-raamil, mis oli varjatud lillast kalevist balda-hiiniga. Siirduti Loire'i poole. Majadel, kuhu haige vahetevahel paigutati, lõhuti müüre, et laiendada uksi ja aknaid. Laevastik liikus mööda Loire'i Pariisi poole. Mõlemal kaldal ratsuta-sid kardinali kaitsesalgad.

Oktoobris jõudis Richelieu haigena pea-linna. Siin ta kannatused suurenesid. Vist li-sandus muudele haigustele kopsupõletik. Ta jäi tugevaks lõpuni. Surmatunnini võttis ta vastu riigisekretäre ja kõneles kuningaga riigi-asjadest. Kui Saint-Eustache'i kiriku preester talle viimast sakramenti jagades küsis, kas haige andestab oma vaenlastele, vastas ta, et tal pole olnud vaenlasi peale riigi omade. Ta palus lah-kuda toast oma õtetütar m-me Aiguillon'i, kes talle sugulastest oli armsaim, et mitte näha ta pisaraid.

2. dets. algas surmaheitlus. 4. dets. a. 1642 munk Léon, põlvitades surija voodi ees, tun-dis haige käe kergelt surumist. Kardinali huul-tele tõstetud küünla leek ei liikunud. Kardinal oli lahkunud.

„Suur riigimees on surnud“, ütles Louis XIII, kui saabus teade ministri surmast. Paavst Urbanus VIII olevat lausunud: „Kui elab Jumal, tuleb tal aru anda oma tegudest, kui pole Jumalat, oli ta tubli mees.“

Lahkunu kanti suurte auavaldustega viimsele puhkepaigale. Auvahtidest ümbritsetud katafalk* oli mitmeks päevaks välja pandud rahvale vaadata. Kolm tuhat küünalt valgustas üleni mustaga kaetud Notre-Dame'i kirikut leinajumalateenistuse puhul. Matusekõne pidas piiskop Jean de Lingendes, üks Prantsusmaa parimaid kõnemehi. Surnu asetati viimsele puhkusele Sorbonne'i kirikusse, mis ta ise oli lasknud ehitada.

Kuu kuu pärast suri Louis XIII.

Rahvas tundis Richelieu surma puhul survest vabanemist. Lahkunu teened riigi ees olid ununenud. Nii mõnelegi peaministri ohvrile — nagu Bassompierre, Vitry — avanesid vangla ukсед. Ent kuningas kutsus veel Richelieu surmapäeval ta asemele Mazarini, keda lahkunu oli soovitanud. Süsteem püsis.

XVIII.

Ministrid ja riiginõukogu.

Kantsler, keskaegne kuninga kantslele juhataja Prantsusmaal, oli sajandite kestel tõusnud riigi esimeste aukandjate hulka. Kuninga nõukogus oli tal suurim mõju ja temast kõrgemal seisis ainult sõjavägede ülemjuhataja iste. Ka XVII-l sajandil juhatas kantsler kuninga

kantseleid ja kinnitas pitsseriga kõik seadusandlikud aktid. Kantsleri arvamusele kohtuasjus anti nõukogus eriline tähtsus. Tal oli õigus juhatada parlamenti ja riiginõukogu kohtusektsiooni (*conseil privé*) ja olla monarhi asetäitjaks seisuste asemikkude ja notaablite (seisuste kuninga poolt määratud esindajate, vt. lk. 122) kogudes. Ta võim oli eluaegne ja, kaotanud valitseja poolehoiu, võeti talt küll ametikohustuste täitmise õigus, kuid ta säilitas kantsleri nime. Sel puhul pitsat anti üle pitsatihoidjale ja esimesele kohale nõukogus nihkus riigi rahanduse juht — *pea intendant* (*surintendant des finances*). Nii näit. Richelieu riiginõukogusse astumisel kantsler Sillery oli tagandatud ja mõjuvamaks isikuks oli *pea intendant de La Vieuville*.

Oma ameti alal oli *pea intendant* vaba kontrollist ja kitsendamata võimuga. Et teda alistada, tahtis Richelieu keelata talle pääsu riiginõukogusse. „*Pea intendant*“, ütles ta, „kui tal on pääs nõukogusse, selle asemel et anda aru rahaasjandusest, muutub esimeseks ministriks ja, sest et ta hoiab rahakoti paelu, teised liikmed olenevad temast ja ei tee muud kui seda, mis tema soovib.“

Connétable — kuninga sõjavägede ülemjuhataja sõja ajal — etendas Prantsusmaal tähtsat osa. Kõrgeima sõjalise võimu kandjana võis ta ajal, kus aadel moodustas veel anarhilist elementi riigis, kergesti saada kuningale hädaohtlikuks. Seetõttu ainuvalitsejad olid ettevaatvaatlikud selle koha täitmisel ja jätsid ta võimuluse korral täitmata, vakantseks. 1627. a. Richelieu mõjul ja notaablite nõusolekul see koht kaotati. Marssalid allusid nüüd otse kuningale.

Eelmistega võrreldes uued ministrid olid nn. riigisekretärid, endised kuninga kantselei kirjutajad, kellele valitseja usaldas erilisi ülesandeid. Kui kantsler tõusis riigi aukandjaks ja tema ülesandeks oli veel ainult paberite kinnitamine, siis kirjade koostamine jäi kuninga kirjutajate hooleks. 1547. a. määrati nende arv kindlaks nelja peale. Kümme aastat hiljem nad nimetati riigisekretärideks ja omandasid riiginõukogu istungite puhul kirjutajatenä koha kõrvallaua juures. Aastate jooksul suurenes nende mõju ja tugevnes nende positsioon. Kuid veel Richelieu võimuletulekul ei saa neid võrrelda meie aja ministritega. Nad vastasid rohkem ministeeriumi osakonnajuhatajatele, kusjuures kuningal või õigemini riiginõukogul oli ministrivõim.

Keskvalitsuse võimuala oli piiratud: asjad otsustati enamasti kohapealseis asutistes, provintsis. Seetõttu riigisekretäride asjaajamine oli väike. Nad toimetasid seda harilikult oma erakorteris mõne isikliku kirjutajaga, kellele maksid tasu omast palgast. Riik ei andnud nende korraldusse mingit ametiruumi. Riiginõukogus nad olid tagaplaanil võrreldes teiste kõrgemate ametnikkudega. Nad ei tarvitsenud olla riiginõunikud, teenete eest aga võisid selleks tõusta. Asjaajamine oli jaotatud nelja riigisekretäri vahel maa-alaliselt: igäüks neist otsustas oma valitsusringkonnas kõik asjad.

1589. a. välisasjad usaldatakse ühele riigisekretärile. Sõjaasjad koonduvad teise ministri juhtimisele. Richelieu ajal kolmas riigisekretär sai enda kompetentsi koja ja kiriku asjad ja neljas laevastikku puutuvad küsimused. Siseasjad püsisid revolutsioonini killustatuna nelja

isiku vahel. Kohtuasjandust juhtis kantsler, rahandust peaintendant, kaubanduse võttis Richelieu enda hooleks, kuid produktiivseks, viljakas kujunes see ala alles Colbert'i* juhtimisel. Muud alad, millega meie ajal tegeleb riik, olid välja arenemata ja ei vajanud erilist esindajat riiginõukogus.

Kõik ministrid olid üheõiguselised ja allusid otse kuningale. Kui kujunes tarvidus nimetada kuninga asemele valitsusele eriline juhataja, siis määrati peaaegselt esimene minister, kes siis tuli lisaks eelmistele, valvas ja juhtis kogu valitsuse tegevust ja tegeles oma soovi kohaselt ka mõne erialaga. Esimene minister oli kuninga tahte kehastajaks ja teised pidid talle alluma. Tuntuimaiks peaministreiks on Richelieu ja Mazarini.

Niihästi riigisekretärid kui enamused riiginõunikest olid pärit alamate vaimulikkude, aadlikkude või linnakodanluse ringkonnast. See madal sotsiaalne päritolu kindlustas piiramatu ainalisusele nende ustavuse ja alluvuse. Nad olid valitsejaile truudeks abilisteks riigivõimu keskimisel ja absolutismi kujundamisel.

Kõrgeimaks valitsusasutiseks selleaegsel Prantsusmaal oli riiginõukogu (*conseil, conseil d'état*). Ta liikmete koostus oli ebahütlane. Veel eelmistest sajanditest nõukogu koosseisu kuulusid riigi kõrged aukandjad — sünnipärased printsid, peerid ja paljud suurnikest. Nad ei olnud alalised liikmed, vaid ilmusid koosolekuile oma soovi kohaselt. Alalistest riiginõunistest tuleb nimetada esimeses järjekorras ministreid, kel oli õigus osa võtta koosolekuist, kuid kes olid kohustatud seda tegema monarhi soovil. Teiseks — päris-riiginõunikud, palga-

lised ametnikud, kes ilmusid riiginõukogusse kutse puhul. Nende arv oli suur ja siia kuulusid ka *maîtres des requêtes*, endised kuninga kantselei ametnikud nagu riigisekretäridki, keda kasustati nüüd valitsuse poolt läkitamiseks provintsi mitmesuguste ülesannetega kohtu ja administratsiooni (halduse) alal. Mitmed neist tõusid hiljem intendantideks (vt. lk. 139, 140). Lõpuks nõukogusse võisid ilmuda aunõunikud (*conseillers à brevet*), tunnustatud isikud, kes omasid tiitlit, aga ei saanud tasu.

Riiginõukogu kompetents oli laiaulatuseline; siia kuulus kogu riigi sise- ja välisasjade juhtimine. Seetõttu kujunesid aja jooksul nõukogus sektsioonid, mis tegelesid teatud aladega: nii suur nõukogu (*grand conseil*) kohtuasjade alal ja rahandusnõukogu (*conseil des finances*). Õieti juba XIII-l sajandil oli suurest nõukogust eraldatud parlament kohtuasjade jaoks ja arvekoda maksude alal; esimese ülesandeks jäi haldamine. Kuid need asutised muutusid aja jooksul liiga olenematuks kuninga võimust ja valitsejail tekkis tarvidus moodustada riiginõukogu juurde uued erisektsioonid samalaadilise kompetentsiga. Suur nõukogu (*grand conseil*) tegi läbi sama arengu ja muutus kohtukojaks umbes 20 ametnikuga, kelle ametid olid päritavad. Ja nii loodi XVI-l sajandil kuninga mõju kinlustamiseks kohtu alal uus sektsioon — *conseil privé* ehk *conseil des parties*, mille esindajaks oli kantsler. Peale mainitud osakondade kohtuasjade ja rahanduse jaoks XVII sajandi algul riiginõukogu jagunes veel *depešide* (kiirteadete) nõukoguks (*conseil des dépêches*), kus kanti ette riigi siseasjadesse puutuvaid teadaandeid, ja välisas-

ja de nõukoguks (*conseil des affaires étrangères*). Paljud riiginõunikud olid ühised mitmele sektsioonile. Eriti tähtsad ja salajased küsimused leidsid käsitlust kõige usaldusväärsemate nõunikkude juuresolekul ja sellised nõupidamised kandsid salajase ehk kitsa nõukogu nime (*conseil secret* ehk *conseil étroit*).

Kitsas nõukogu pidas istungeid kabinetis kuninga juuresolekul. Hommikul, valitseja saabunud kabinetti, esitati talle sametkott valitsuse korrespondentsiga, mis varakult oli toimetatud Louvre'i. Neli riigisekretäri avasid koti ja esitasid monarhile kirjad, igaüks endale alluvast provintsist. Kui saabusid nõukogu liikmed, loeti kirjad, mille suhtes taheti võtta seisukoht, arutati, otsustati ja koostati vastus. Sellele kirjutas alla kuningas ja monarhi allkirja tõestas riigisekretär. Siin nõukogus võeti vastu välisaadikud ja kaaluti läbi neile antavad vastused, siin lahendati sõja- ja rahuküsimused. Nõukogus ei peetud istungite protokolle, puuduvad isegi kaalutud ning otsustatud küsimuste nimistud. On säilinud ainult nõukogu otsuseid redigeeritud ning allakirjutatud aktide kujul. Nõukogu istungitel laua ääres keskel oli kuninga iste. Tema paremal käel asusid printsid ja kardinalid, pahemal kantsler, peaintendant ja nõunikud teenistusvanuse järjekorras. Asjad otsustati häälteenamusega. Kõik istusid kaetud päi, isegi kuninga juuresolekul. Paljastati pea, kui sõna võttis kantsler, ja niisamuti tegi seda nõunik, kes kõneles.

XIX.

Parlamendid, generaalstaadid ja notaablid.

Keskajal õukonda kogunes kuningas peeringe tähtsamate riigiasjade otsustamiseks. Philippe Ilus jaotas oma õukonna kolmeks: suur nõukogu, arvekoda ja parlament, kusjuures viimasele kuulusid kohtuasjad. Feodaalkorra hävimisega ja riigi koondumisega kuninga võimu alla vähenes parlamendis suur-nikkude arv ja nende asemele määras valitseja linnakodanikest legiste — seaduste-tundjaid. See protsess sündis aegamööda. Parlamenti, mis koosnes linnakodanikest, ei tarvitsenud enam juhatada kuningas, vaid seda teeb nüüd kesk-kihist pärit esimene president. Ent parlamendi istungitesaalis säilib kuninga voodikujuline troon, varustatud kallist kalevist baldahiiniga ja kaetud kuldiiliatega tikitud sametvaibaga. Seda kasustab kuningas pidulikel juhtudel, kui ta, ümbritsetud kõrgemaist ilmlikest ja vaimulikest aukandjaist ja riigi ametnikest, võtab osa parlamendi istungist.

Pariisi parlament oli kõrgeimaks kohtuinstantsiks Prantsusmaal. Provintsi parlamendid Bordeaux's, Dijonis ja mujal olid ainult tema osakonnad. Pealegi mõistsid viimased kohut ainult oma provintsidest, nii et Pariisi parlamendi piirkonda kuulus $\frac{1}{3}$ Prantsusmaast.

Peale kohtumõistmise oli parlamendil teisi teeneid ja ülesandeid. Sajandite kestel parlament oma otsustega oli kujundanud keskaegsetest kirjudest seadusnormidest tsiviilõiguse. Samm-sammult oli ta kitsendanud ki-

rikuõiguse piirkonda, haarates oma kompetentsi seni vaimulikule seisusele kuulunud alad. Kesk-aegse päritolu tõttu omas ta administratiivseid funktsioone: näit. ta korraldas kuninga domeenide* asju, printside ja printsesside kaasa- ja lesestumisvarasid, reguleeris kaubandust ja tolle. Tal oli kõrgeim politseivõim juutide ja välismaalaste üle. Ta hooldas kutseid ja korporatsioonid*, kinnitas nende põhikirju, normis töötunde ja -tasu. Ta määras väärismetallide hinna, valvas raha löömise ja panganduse üle.

Kuid parlament nõudles ka mõjuvat osa riigi poliitilises elus. Ta arvas keskajast pärinud olevat õiguse kaasa rääkida riigiasjade korras- tamisel ja seadusandluses. Ta valvas kuninga surma puhul troonipärimiskorrast kinnipidamise üle. Ta määras Louis XIII, Louis XIV ja Louis XV alaeasuse ajaks asevalitsejad, kusjuures ta igakord ei arvestanud surnud kuninga taht. Tähtsaimaks parlamendi poliitiliseks õiguseks oli seadusandlike aktide registreerimine enne nende jõusseastumist (*droit d'enregistrement*). Sel puhul võis ta esitada valitsusele vastuväiteid (*remontrances*) ja nõuda nende arvestamist. Kui kuningas parlamendi soovidega ei nõustunud, siis parlament esitas uued vastuväited, kunin- gas omalt poolt uue nõude järele anda, motiveerides selle tarvilikkust. Ja nii kestis, kuni üks pool alistus. Kui kuningas jäi oma seisukohale, siis ta võis anda käsu registreerida seadus tõr- kumatult (*lettre de jussion*) või korraldas kun- ningliku istungi (*lit de justice*). Õukonna saa- tel suure toredusega saabus ta parlamenti, las- kis küsida vormi pärast iga liikme arvamust, ja kantsler nõudis ediktide registreerimist, mis toi- mus viivitamatult.

Parlamendi opositsioon tundus kuningaille sageli tüütavana ja liikmeil tuli leppida nii mõnegi tõsise etteheitega valitsejate poolt. Nii ütleb Henry IV: „Teie olete teinud mulle teatavaks raskused, mis toob see edikt meie rahandusele, aga teie ei näita mulle vahendit rahu puudusest vabanemiseks või vähemalt sõjaväe ülalpidamiseks. Kui teie igaüks annetaksite 2000—3000 *écu*'d või lubaksite võtta oma palgad või varahoidjate omad — see oleks võimalus üldse mitte välja anda edikti. Kuid teie tahate head palka ja arvate olevat palju korda saatnud, kui esitate mulle vastuväiteid täis kõlavaid sõnu.“ Parlamendi vastupanu oli enamjaol juhtudel välditav. See ei olnud kuningast olenev matu seisuste esindus nagu Inglise parlament, vaid ametnikkude kogu, kes olid saavutanud oma kohad suure tasu eest kuninga tahtel ja värisel nende pärast. Ja siingi mängisid oma osa auahnus ja karjäärism. Esimese presidendi määras kuningas ja kuus suure koja presidenti olid kõik kandidaatidena järke ootamas sellele kohale. Ka nõunikud igatsesid kõrgendust ja tähelepanuväärivaid ülesandeid. Kuningad omalt poolt taotlesid kokkulepet parlamendiga. Hinnati selle asutise truudust ja abi tervikliku, suure Prantsusmaa loomisel, ja valitsejad ei hävitanud seni parlamendi kontrolliõigust. Ei lastud suhteid areneda konfliktini. Kui parlamenti ei suudetud võita, sobitati rahu.

See suhtumine parlamenti muutub järsult Richelieu võimuletulekuga. Asudes veel võimu ootel opositsioonis selleaegsete riigijuhtidega Richelieu tunnustas täiel määral selle „suure senati“ õigust juhtida kuninga tähelepanu taabiliste halbadele nõuangetele. Kuid saabunud

võimule, laskis ta öelda parlamendile 1636. a.: „Teil ei ole muud autoriteeti kui see, mis kuningas teile on andnud, ega teist võimu kui see, mis ta on loovutanud, aga näib, et teie otsite laiduväärset tema valitsemises.“ 1638. a. kirjutab ta: „Mis puutub Pariisi parlamenti, pole vaja muud kui kindlust ja mitte mingit läbikäimist temaga.“ 1637. a., kui parlament keeldus tunnustamast kuninga deklaratsiooni, Louis XIII ähvardab parlamendi liikmeid oma vihaga, sest et need olevat üle astunud oma võimupiiridest: nende asi olevat mõista kohut, aga mitte segada end riigiasjadesse. Lõpuks 1641. a. saabus kuninga edikt, millega keelati parlamendile segada end riigi valitsusajadesse, välja arvatud rahandus, ja lubati teistes küsimustes esitada vastuväiteid ainult üks kord. Seega valitsus taotles parlamendi mõju vähendamist, sest absolutismile tundus kitsendavana selle asutise registreerimise ja vastuväidete esitamise õigus. See oli samm lähemale eesmärgile, et riigis poleks ühtki autoriteeti, mis ei oleneks kuningast.

Parlament jagunes suureks kojaks (*grande chambre*), 5 *chambres des enquêtes* juurdluste toimetamiseks ja 2 *chambres des requêtes* palvete ja kaebuste läbivaatamiseks. Uueimal ajal kujunes mitteaadlikkude kriminaalsüütegude otsustamiseks *chambre de la tour-nelle* (tornikoda), mis omas nimetust oma asukoha järgi ühes parlamendihoone tornitoas. Valitsuse huvid olid esindatud kuninga inimeste (*gens du roi*) kaudu: iga parlamendi juures oli kuningal peaprokurör ja kaks peaadvokaati. Igal kojalt oli oma president, kuna suurel kojalt neid oli koguni kuus. Välja arvatud esimese presidendi koht, keda määras ametisse

kuningas, teised parlamendi liikmete kohad olid ostetavad. Parlamendi liikmete ehk nõunikkude (*maitres*) arv ulatas XVII-l sajandil 150-le.

Kohtuaadlisse tõus oli vabam kui sünni- ehk mõõga-aadlisse. Siiski tavaliseks nõudeks oli vähemalt üks põlv jõukaid esivanemaid. Käsitööliste hulgast ja kehvemast kihist polnud otsest pääsu parlamenti. Ameti ostnud nõunik pidi vastu võetama kutsesse ta kaaslaste poolt. Sel puhul koguti andmeid tema senise elukäigu ja käitumise kohta. Ka tuli tal sooritada erilise tähtsusega katse. Tegelikult olid kohad muutunud pärandatavaks. Raha eest oli neid harva saada. Poeg päris koha isalt, väimees äialt vennapoeg onult. Parlamendi liikmeid sidus omavaheline sugulus: mõnikord oli mitu venda sama koja liikmeks. Seetõttu võis tekkida kahtlus parlamendi otsuste erapooletuses. Igatahes lõi see side parlamendis suure solidaarsuse, mis sellele asutisele andis tavalisest suurema tugevuse ja kindluse.

Seisuste asemikkude kogu (*états généraux*) ehk generaalseadid kutsuti kokku esmakordselt Philippe Ilusa ajal 1302. a. kui kuningas vajab seljatagust võitluses paavstiga. Siit peale püsis Prantsuse kuningail traditsioon riigielu raskeil silmapilkudel pöörata seisuste esinduse poole, eriti tarviduse korral määrata rahvale uusi makse. Keskaja lõpul generaalseadid muutusid senisest kuninga vasallide kogust (kolmas seisus seni oli esindatud ainult kuninga linnade kaudu) tõeliseks kolme seisuse — vaimulikkude, aadli ja linnakodanluse — esinduseks. Ka aadel ja vaimulikud ei ilmunud enam isiklikult nagu seni, vaid valisid kogusse oma esindajad.

Generaalstaatidel oli nõuande tähtsus kuningas kõrval. Nende kompetents polnud kunagi kindlaks määratud. Keskajal kuningad nõutasid *états généraux'lt* nõusolekut uute maksute määramiseks ja seisuste esindajad kandsid ette oma nõuded ja soovid riigielu korraldamise suhtes, mis järgnes seisuste kogu ülesandest olla nõuandjaks kuningale. Selleks andsid seisused asemikele valimisringkondadest kaasa kaebe- ja soovivihud (*cahiers* ehk *cahiers de doléances*). Generaalstaatides iga seisus koostas koha pealt kaasaantud vihkudest ühe üldise, seisuse oma, ja need kolm — aadli, vaimulikkude ja kodanluse — *cahiers'd* esitati kuningale. Ka uus-ajal *états généraux* teoreetiliselt säilitas mainitud õigused. Olgugi et iseseisvamad kuningad sageli nõudsid makse kogust mööda minnes, pole keegi vaielnud seisuste esinduse õiguse vastu määrata riigis makse. Näis, et ilma seisuste asemikkude nõusolekuta võetavad maksud olid erakorralised, ajutised või sõjaaegsed.

Generaalstaadid olid moodustatud lähtudes keskaja põhimõttest, et kuningas kui *primus inter pares* (esimene endataoliste hulgas) otsustab tähtsad riigiasjad ja määrab maksud koos vasallide koguga, kuid temast ei kujunenud, vastandina Inglise parlamendile, demokraatlikku rahvaesindust. Suurimaks takistuseks olid ühiskondlikud vastuolud. Keskajast pärit seisuslikud vaheseinad ja eelarvamused püsisid ületamatuna. Kahe eesõigustatud seisuse, aadli ja vaimulikkude koalitsiooni, kokkuleppe vastu purunesid linnakodanluse reforminõuded. Kõrgemate seisuste üleolek, mis ilmnes veel 1614. aasta koguski, tekitas kolmandas seisuses paha-meelt. Iga seisus taotles oma kitsaid kildkond-

likke huve ja kaitses oma eesõigusi. Nii 1614. a. generaalstaatides aadlikele oli tähtis, et nad püsiksid vabana maksudest ja säilitaksid paiukid, vaimulik seisus võitles kiriku olenematus ja linnakodanlus ametite päritavuse eest. Ei suudetud leida kokkulepet. Valitsus, kes oli valvel oma võimu pärast, ei püüdnud lepitada vastuolusid ega olnud võimeline rakendama seisusi produktiivseks riiklikuks tööks. Ühiste istungite pidamine ja küsimuste otsustamine häälteenamusega oleks lähendanud ja lepitanud seisusi. Niisamuti oleks seisuste asemikkude kogu kokkuastumine kindlail tähtaegadel aidanud generaalstaatide mõju kindlustada. Seisuste esindus oli korduvalt esinenud valitsusele sellekohase sooviga, aga kuningad, kartes oma võimu kitsendamist, ignoreerisid seda nõuet. Generaalstaatide nõrkust kasustas piiramatu ainuvalitsus, mille eesmärgiks oli keskvalitsuse võimu tõstmine ja kõigi demokraatlikkude tendentside hävitamine, ja jättis seisuste esinduse kauemaks ajaks kokku kutsumata. Nii ka Richelieu oma 18-aastase võimuloleku ajal ei vajanud toetust rahvalt.

Kui valitsus ei saanud või ei tahtnud pöörata generaalstaatide poole, siis kutsuti kokku seisuste kuninga poolt määratud esindus — *n o t a a b l i d*. Vaimulik seisus oli esindatud mõne peapiiskopi ja piiskopiga, aadlike esindasid paar printsi, ministrid ja üksikud suurnikud ja kolmanda seisuse asemikena figureerisid parlamendi ja teiste kohtute liikmed ja rahanduse esindajad. Asjade arutamiseks ja otsustamiseks iga üksiku seisuse esindajad kogunesid omaette koosolekuiks. Ühised istungid toimusid harva. Sellel asutisel puudus algatusvõim. Notaab-

lid tegelesid kuninga esitatud küsimustega. Louis XIII ajal notaablid kutsuti kokku 1617. a. Luynes'i ja 1626. a. Richelieu poolt peamiselt rahandusse puutuvate küsimuste arutamiseks ja otsustamiseks. Olgugi et kaalumisel olid peajasjalikult maksuasjad, oli määratud notaablite koguse hulk maksuvabade seisuste liikmeid — vaimulikke ja aadlikke. Seetõttu nende otsusel ei võinudki olla suurt kaalu. Koosolijail puudus ka ülevaade rahandusest. Mõlemad koosolekud lõppesid tulemusteta. Valitsusele soovitati hoiduda uute maksude nõudmisest, sest et need viiksid rahva mässule või vaesuseni.

Piiramatu ainuvalitsuse õitseajal Louis XIII-st kuni Suure Prantsuse revolutsioonini XVIII sajandi lõpul jäeti notaablite kogu nagu generaalsaadidki kokku kutsumata.

XX.

Rahandus,

Tagavarad, mis olid kogunud Sully ja Henri IV, sulasid Louis XIII ajal kiiresti kokku. 1624. a., kui Richelieu sai peaministriks, oli juba 10 miljonit *livre*'i puudujääki. 1626. a. detsembris esitati notaablitele ülevaade riigi rahalisest seisundist. Peaintendant D'Effiat, saabunud ametisse sama aasta juunis, leidis eest tühja riigikassa. Detsembriks oli ära kulutatud veerand järgmise eelarveaasta tuludest ja riik võlgnes maksurentnikele, sõjaväele ja ametnikele 25 miljonit *livre*'i. Tavaliste tuludega ei suudetud seisukorda päästa. Oli ette näha puudu-

jäägi, defitsiidi tõusu. Valitsus palus notaablitelt nõu. Oleks võinud oodata valitsuselt radikaalseid abinõusid riigi eelarve tasakaalustamiseks ja rahanduse reformimiseks, kuid neid ei järgnenud.

Louis XIII ajal nõuti rahvalt otsese maksuna *taille*'d ja kaudsete maksudena soolamaksu (*la gabelle*), *aides*'e (maksud kaupadelt) ja tolle. Erakorralist tulu sai riik ametite müügist.

Otsekohene maks *taille*' kujul oli ebahühtlaselt ning ülekohtuselt jaotatud üksikute provintside ja maksumaksjate vahel. *Pays d'états*, piiriäärsed maakonnad, mis olid säilitanud laiemat omavalitsust, maksid vähem kui teised maakonnad. Nad moodustasid aga umbes $\frac{1}{3}$ riigi territooriumist. 1639. aasta tulust (*taille*'st) $43\frac{1}{2}$ -st miljonist *livre*'ist oleksid nad pidanud maksma vastavalt maa-alale 14 miljonit *livre*'i, kuid maksid tegelikult $4\frac{1}{2}$ miljonit. *Taille* lasus rängalt ülejäanud provintsidel, *pays d'élections*'idel. Maksul (*taille personnelle*) polnud siin mingit kindlat maksustamisalust: see oli ühel ajal isiku-, maa- ja tulumaks. See asjaolu võimaldas maksuametnikele maksu määramisel suurt vabadust ja omavoli. Maakohad, kust ametnikud olid pärit, maksustati kergemini. Vabastati sugulasi ja tuttavaid või vähendati nende maksumäära. Seda raskemini koormati maksudega neid, kellel ei leidunud eestkostjaid. Maksumaksjate kohustused suurenesid veel seetõttu, et oli palju eesõigustatud. Paljudele linnadele oli *taille* alandatud summas alatiseks kindlaks määratud. Peale maakondade ja linnade, mis olid nõrgalt maksustatud, päästsid seisuslikud ja ameti-eesõigused paljusid *taille*'maksimisest. Aadli ja vaimuliku seisuse kõrval

oli maksuvaba ka suur osa linnakodanlusest. Kõik ametnikud kõrgeimast madalaimani, kelle ametikohad olid ostetavad ning pärandatavad, olid vabastatud maksust. Vabakutselised nagu arstid, advokaadid, ülikooli õppejõud, sõjaveteraanid, linnaametnikud, rida käsitöölisi olid maksuvabad. Eesõigustatute ja maksuvabade arv ulatus miljoneisse. *Taille* langes peamiselt lihtrahvale linnas ja külaelanikele, kõige vaesemale kihile. Kehvus ei lubanud neid oma õigusi kaitsta ega eesõigusi soetada. Kõik mõjukamad oskasid leida tee maksust vabanemiseks. Õiguseotsimine oli lootusetu, sest ametnikud, kes teostasid maksujaotust, lahendasid ka sel puhul tekkinud tüliküsimused.

Piiriäärseis maakonnis *taille*' nõudmine oli õiglasem ja vähem koormav maksumaksjaile, ehkki siin leidus rida puudusi. Siin *taille* (*taille réelle*) oli peamiselt maamaks, kusjuures maksustatud oli ainult kolmanda seisuse maa. Aadli maa oli maksuvaba. Ka maa üleminekul mitteaadlikele säilis maksuvabadus. Siin polnud maksuametnikkude hulka, kelle ülalpidamine lasus rahval ja kelle ülekohus aina suurendas maksuraskusi. Maksujaotamist teostasid siin kohalikud seisuste asemikkude kogud sellekohase katastri alusel. Rahulolematud esitasid protestid provintsi-staatidele ja need vaadati läbi järgmisel istungil. Puuduseks oli, et maksumääramisel küllalt ei arvestatud maa tuluksust. Maksustatud maid oli vähe, sest keskajal suur osa maid oli kuulunud aadlile ja vaimulikele. Seega ei kandnud need provintsid oma õiget osa rahva maksudest. Kuid kaks paremust, kindel maksustamise alus ja maksu õiglane jaotus, tegid siinse maksukorralduse ideaal-

seks muule Prantsusmaale. Soovitati valitsusele reformida maksuasjandus samadel põhimõtetel ka teistes maakondades. Richelieu toimis aga vastupidiselt. Korduvalt tahtis ta tulude suurendamise otstarbel piiriäärseis maades maksuma panna korra, mis kehtis Kesk-Prantsusmaal. Elanikud, kartes ametnikkude-karja ülalpidamiskulusid ja kõiki muid väärnähtusi, ei nõustunud ja otsid end kavatsetavast reformist vabaks.

Louis XIII töötas 1614. a. seisuste asemikkude kogule, pärastpoole notaablitele ja parlamendile, vähendada *taille*'d. Ent sellest hoolimata kogu Richelieu ja Louis XIII valitsuse kestel otsene maks aina suurenes, nii et Sully ja Henry IV aegselt 17-lt miljonilt *livre*'ilt ta ta kasvas 1643. aastaks ligi 44-le miljonile. See pole veel kõik. Rohkete sõdade tagajärjel valitsus lisas rahvale uued kohustused sõjaväe ülalpidamiseks: etappide*, toitlustamise ja majutamise kuludena. 1639. a. need maksud ulatuvad 25 600 000 *livre*'ini. Liidetud 44 miljoni *livre*'i *taille*'ga, annab see 69 miljonit otseid makse. Richelieu aegse riigikorra tundja G. D'avenel'i arvutuste järgi Louis XIII ajal maksis iga lihtnimene neli korda enam otsest maksu kui keskmiselt iga prantslane XIX sajandi lõpul.

Kaudseist maksudest rängim oli soolamaks. Soola ei tahetud maksustada kaevandustes, sest kardeti sellega eemale peletada välismaalastest-ostjad. Seepärast maksustati soola tarvitamine. Prantsusmaa jagunes kahte ossa. Osa provintse — umbes $\frac{1}{3}$ riigist, nn. „väikese soolamaksu“ maad — ei maksnud peaaegu midagi. Muus osas — „suure soolamaksu“ maakondades — soolamaks kujunes otse-

seks maksuks. Elanikud olid kohustatud ostma teatud hulga soola (umbes 7 naela hinge kohta) kõrge hinna eest. Kui kodanik ei ilmunud soola järele, viidi sool talle koju ja ta oli kohustatud maksma. Valitsusel oli soolaga kauplemise monopol (ainuõigus), ta ostis soola kaevandustest ja müüs rahvale suure kasuga edasi. Kuid ta ei teinud seda ise, vaid rentis maksunõudmise maksurentnikele. Viimaste asi oli täita soolaidad, toimetada sool tarvitajate kätte ja jälgida, kas norm on tarvitatud. Valitsusele kuulus küll kontroll maksuametnikkude tegevuse üle, kuid maksumaksjate seisundit see ei parandanud. Valitsus valvas peamiselt maksu korraliku saabumise üle. Järelevalve puudulikkust kasutasid rentnikud. Neil oli õigus võtta lisatulu soolamaksu kogumise kulude katteks, kuid nad tegid sellest õigusest rikkaliku tuluallika. Kui riigi tulu 1639. a. soolamaksust ulatus 19 miljoni *livre*'ini, siis rentnikud nõudsid rahvalt enese kasuks veel lisaks 7 miljonit. Rentnikud lubasid endale kuritarvitusi, mis aga viletsate kohtuolude tõttu jäid karistamata. Näiteks riiginõukogu seletuse järgi sool oli määratud kogu tarviduse katteks. Rentnikud seletasid, et soolamiseks on ette nähtud erinorm, ja sundisid seda ostma. Müüdi märga soola jne.

Maakondades, kus leidis soolatööstus, riigivõim piiras soola tarvitamist ja valvas, et soola siit salakaubana ei veetaks „kõrge soolamaksu“ maakondadesse. Suur soolahindade vahe meelitas siiski salakaubitsemisele. Kontrabant oli nii laiaulatuseline, et valitsusel raske oli sellele piiri panna. Tulemusteta olid ka kõige rängemad karistused salakauplejaile ja maksustamata soola tarvitajaile. „Kõrge soolamaksu“ maakon-

dadest liikusid mitmekümneliikmelised ratsa-
salgad valitsuse keelust hoolimata avalikult
odava soola järele. Parlamendid ja kohapealsed
võimud tundsid rahvale kaasa. Julgustas liht-
rahvast ka see asjaolu, et aadlikud, mungad,
sõdurid, isegi ametnikud võtsid osa soolaga kau-
bitsemisest.

Peale soolamaksu kaudsete maksudena võeti
veel *aides*'e ja tolle. *Aides*'id ehk maksud tarbe-
ainetelt olid pärit keskajast. Maksustatud oli
viin, vili, liha, kala, riie jne. Ühist korda üle
kogu riigi ei suudetud luua: mõnes provintsis
oli teatud kaup maksuvaba või nõrgemini mak-
sustatud. Oli ka maksuvabu kodanikke, — näit.
aadel ja vaimulikud võisid müüa oma põllu-
saadusi maksuta. Iga kauba jaoks oli ise maksu-
rentnik, nii et Pariisi väravas oli 15 maksu-
nõudjat: üks riidekaubalt, teine kalalt, kolmas
lihalt jne.

Tülikas oli tollide sissenõudmiskord. Tolle
ei makstud mitte üksnes välispiiril, vaid olid
kehtivad ka sisetollid. Sajandite kestel riik oli
killunenud eri rajoonideks, mille piiridel võeti
tolli. Seejuures tariifid olid äärmiselt ebahül-
lased: ühes linnas oli toll kaks korda kõrgem
kui teises. Kuid sellest hoolimata ei tekitanud
aides'id ega tollid säärast meelepaha kui *taille*
ja soolamaks.

Et *taille*'d ja soolamaksu rahva ülekoormatuse
tõttu võimatu oli kõrgendada, hankis valitsus
Richelieu ajal uusi tulusid ametite müügist.
Esimesed ametikohad olid müüdud Louis XII
ajal. Sellest ajast peale see pahe oli kiiresti
arenenud ja müüdavate ametite arv kasvanud.
Küll mõisteti seda nähtust hukka ja nõuti ta
kõrvaldamist. Valitsus andis lubadusi, kuid

need jäid täitmata, sest tarvidus raha järele aina suurenes. Richelieu, kes palju sõdis, kasustas vahetpidamata seda tuluallikat. Ta valitsuse kestel tulud ametite müügist ulatusid 500 miljoni *livre'*ini. Amet müüdi kogu eluajaks, ametnikku polnud võimalik kõrvaldada. Ametnik oli kohustatud maksma valitsusele iga aasta $\frac{1}{60}$ oma ametikoha ostuhinnast. Seda korraldust nimetati ta leiutaja sekretär Paulet' järgi *paulette'*iks. Varem oli müük olnud raskendatud: see pidi toimuma avalikus kohas ja vähemalt 40 päeva enne müüja surma. *Paulette'*i sisseseadmiseega oli võimalik parandada koht testamendi järgi, seega kõrvaldati kõik raskused ameti edasiandmiseks. Perekonna seisund oli jäädavalt kindlustatud. Ametnikkond oli valvel selle õiguse säilitamise eest.

Et kohti müüdi võrdlemisi odavasti, siis tuli valitsusel luua juurde ikka uusi ja uusi ameteid, et suurendada riigi tulusid. Algul moodustati ameteid suuremate kohustega, hiljem leiutati kohti pisitillukeste ülesannetega. Igal kaubal, näit. puudel, viinal, oli mitu järelevalvajat: üks mõõtis, teine kontrollis, kolmas arvestas, neljas tähistas jne. Peaaegu iga toiming oli seotud mingi ametnikuga. Uueks vahendiks tulude suurendamisel oli mitmekordistada ühe ning sama koha ametnikkude arvu, et „neile tööd kergendada“, „sest et neil vististi on tarvidus uute kolleegide järele“. Üks valitsuse määrus algab järgmiselt: „Kohtuametnikkude arv on nii suur, et neil pole võimalik end elatada, täites oma kohustusi korralikult ning kiirelt, ja seepärast on nad sunnitud leidma vahendeid protsesside venitamiseks.“ Üllatav on aga määruse lõpp: „selle vältimiseks suurendatakse nende arvu“.

Nii juhtus, et maakonnas oli ühe maksukoguja ametikoha jaoks kolm ametnikku. Igaüks neist täitis oma ametikohustusi iga kolmas aasta, olles kaks aastat vahepeal tegevusetu. Mõne uue ametikoha loomise puhul tekkis äge opositsioon parlamendis, provintsi seisuste kogus või linnanõukogus. Nüüd valitsus kasustas tuluallikana tekkinud vastuolu ja müüs linnale või provintstile loodava ametikoha kaotamise õiguse.

Tulu ametite müügist polnud odavasti saavutatud. Palgad olid keskmiselt 10% koha hinnast. Amet, mis andis 5000 *livre*'i tulu aastas, müüdi 50 000 *livre*'i eest. Seegi summa ei saanud tervelt riigikassasse. Vahetalitajad — maksurentnikud ja teised — said oma osa, kokku umbes 30% ametikoha müügihinnast.

Juhtivaks asutiseks maksuasjanduse alal oli *cour des aides*. Ka provintsisidesse loodi kohalikud *cours des aides*, nii et XVII-l sajandil neid oli kokku 16. Nende kompetentsi kuulus ka kõigi nelja maksu (*taille*, *aides*, tollid, soolamaks) kogumisega seotud tüliasjade lõplik lahendamine. Sellele asutisele allusid maksuametnikud *taille*' kogumise alal, nn. *élus* sisemaakondades ja provintsi-staadid piiriäärseis maakondades.

Raske on saada ülevaatlikku pilti riigi tuludest ja kuludest, sest selleaegne arvepidamine oli puudulik. Puudusid eelarved ja aruanded. Richelieu avaldas küll üldise ülevaate finantsidest, kuid see ei haara ammugi kõiki alasid ja pealegi on täis vigu. Kogu riigi rahanduse juhiks oli peaintendant. Isegi kui ta oli oma ülesande kõrgusel, polnud tal võimalik juhtida talle usaldatud ala, sest maksude jaotamine, nii-

samuti riigi kulude suure osa katmine sündis temast mööda minnes. Igäl liigil maksudest olid kohapealsed maksukogujad ja need katsid otseselt rea kohalikke väljaminekuid, näit. kohutule, politseile ja maksuametnikele, s. t. ka iseendale. Ainult ülejäägid tulid riigikassasse. 1639. a. sääraсте ülejääkide summa oli 89 miljonit, kuna rahvalt saadud tulud olid 173 miljonit. Osa riigi väljaminekuid tasuti sellest summast, 89-st miljonist, otse riigikassa kaudu, kuid osa kulude, näit. kuninga ja printside kojakulude, sõjaväe ja laevastiku väljaminekute jne. katmine toimus erikassade kaudu, mis olid riigikassast olenematud ja omasid igaüks oma varahoidjat, intendanti ja kontrolöri. Polnud teada, mis varahoidjad, sageli väga mõjuvad isikud, olid õigustatud riigikassast saama ja maksma, sest arvepidamine oli puudulik ja tulud saabusid ja kulud kaeti mõnikord kahe aasta võrra hiljem. Suur summa, 48 miljonit, oli määratud valitsusele salajasteks otstarveteks. Selle summa tarvitamise kohta riigikassa varahoidja polnud kohustatud üksikasjaliselt aru andma. See võimaldas omakasupüüdlikele varahoidjaile rikastumist kuritarvituste ja omavoli teel. Tavaliselt oli riigikassa tühi. Palgad olid võlgu kuude ja aastate kaupa. Oli õnn kätte saada paiuk või mõni muu summa, mida võlgnes riik. Isegi kuningas polnud paremas seisundis. Ka tema jaoks ei laekunud raha. 1643. a. Louis XIII surma puhul olid 3 aasta tulud ette ära tarvitatud. Korralagedus rahanduses oli üldiselt tuntud, niisamuti ametnikkude kuritarvitused täpse arvepidamise puudumisel.

Richelieu, iseseisev ning algatusvõimne teistel aladel, oli rahanduse suhtes abitu. Sel-

leks et luua uus süsteem ja ümber korraldada maksud, Richelieu'l puudus ettevalmistus ja kogemused. Sel alal ta oli võhik. Et ta energilise välispoliitika tõttu riigi väljaminekud suurenesid, pidi ta vanade maksudega ikka enam rahvast kurnama. Kogu ta valitsusaeg oli täis rahutusi.

Maksude kartusel majapidamised tühjenevad. Kõrvaldatakse kõik, mis kardetakse kaotada maksujõuetuse puhul. Riik võtab loomad, tööriistad, vilja ja voodi. Kui sellest ei jätku, viiakse ukсед ja aknad, isegi katus. Ei jäeta riideidki. Rahval kaob tahe tööks. Ainult üksikud jõukamad ei ole veel laostatud. Nüüd tehakse kihelkonna elanikud ühiselt vastutavaks maksude maksmise eest. Hävib viimane jõukus. Sõdurite saatel tulevad maksunõudjad võtma rahvalt viimast. Meeleheitele aetud külad haaravad sõjariistad, ehitavad barrikaadid, kaitsetõkked, ja algab sõda maksunõudjate, sõdurite ja rahva vahel. Sõjariistus vastupanu valitsusvõimudele muutub tavaliseks. Dijon mässab uute tollide pärast 1630. a. Järgmisel aastal puhkeb mäss Provence'is uute maksuametnikkude vastu ja on rahutusi Pariisis. Järgneb kõrtsmikkude mäss Bordeaux's. Suurima ulatuse võttis „paljasjalgsete“ mäss Normandias. See provints oli kõige rängemini maksustatud. $\frac{1}{6}$ *taille*'d tuli siit. Kui valitsus tahtis veel maksustada rea seni maksuvabu sise-maakondi, puhkesid rahutused. Mõne nädala jooksul külaelanikud moodustasid 20 000-mehelise sõjaväe. Juhiks oli neil kohapealne vaimulik J e a n - V a - N u - P i e d s. Kogu vägi võttis omaks selle nimetuse. Nende eesmärgiks oli takistada kõikide maksude nõudmist, mis olid sisse seatud

pärast Henri IV-t. Nad tapsid *taille'* kogujaid ja nende pooldajaid. Rahvas tundis mässajaile kaasa ja muretses neile toitu. Aadelgi sümpatiseeris sellele liikumisele. Küladest rahutused levisid linnadesse. Siin rüüstati maksunõudjate elamuid ja jälitati neid endid, hävitati maksubüroosid. Valitsus saatis siia 4000-mehe- lise sõjasalga, et rahu jalale seada. Tapeti ja poodi massiliselt. Ent „nad surid oma vigu kahetsemata“.

XXI.

Richelieu valitsemissüsteemi põhinähtusi.

Richelieu, kes lapsena oli kaasa elanud ususõdade ajad ja Maria Medici asevalitsuse ajal korduvalt olnud suurnikkude rahutuste tunnis- tajaks, seadis endale eesmärgiks anarhia hävita- mise ja korra loomise. Usuliste ja ühiskond- likkude rühmade äge võitlus hävitas inimelusid ja takistas rahva loomulikku arenemist julge- oleku puudusel. Kodusõjad vallandasid kirgi ja demoraliseerisid rahvamassi. Richelieu osa korraloojana peame hindama positiivselt. Ent peaminister, võitnud suurnikud ja võtnud võit- lusvahendid hugenottidelt, ei lepi rahustaja- -lepitaja osaga. Ta võtab endale ülesandeks kujundada riik oma tahte kohaselt ja panna maksma tugev keskvoim. Kõik seisused asetata- takse sõltumusse keskkohast. Rääkimata tava- lisest rahvamassist — linnakodanikest ja talu- poegadest —, kellel lasub riigi ränk maksukoo- rem, ka mõjukamail ning jõukamail kihtidel

tuleb igal sammul arvestada keskvõimu. Aadli, vaimulikkude ja ametnikkude tulud ja ühiskondlik tõus olenevad kuningast.

S ü n n i a a d e l, keskaja valitsev seisus, polnud kaotanud sajandite jooksul mitte üksnes oma poliitilise mõju, vaid ka ta maaomandiga seotud tulud olid märksa vähenenud. Talupojad maksid mõisnikele maa eest, mida nad kasustasid põlise rendi alusel, muutumatut maa-renti — *cens'i*, mis tasuti rahas. Rahaväärtuse languse tagajärjel tulu sellest maksust Louis XIII ajal oli tühine. Ka tulud muudest allikaist ei võimaldanud suurte varade kogumist. Seisukohane elu aga nõudis XVII-l sajandil aadlikelt palju suuremaid kulutusi võrreldes endiste aegadega. Naabermaadest Itaaliast ja Hispaaniast levis luksus Prantsusmaale. Aadliku maja oli korrastatud nagu mõni õukond — suure ametnikkude, teenrite, kodakondsete ja sõdurite hulgaga. Jõukamale aadlikule oli auasjaks omada maja provintsilinnas ja suurnikule püstitada palee Pariisis. Tekkis võidujooks ehitiste välise ilu, tubade rohkuse ja moodsa ning hinnalise sisustuse suhtes. Kulutati suuri summasid riietusele. Seiklusrikas sõjaväelase elu arendas pillamist. Olgugi et mõisade tuludest ei piisanud väljaminekute katteks, olid aadlikule suletud teised elatumisvõimalused. Sellele seisusele ei sobinud ükski elukutse peale sõjamehe oma. Ei kaubandus, tööstus ega tsiviilteenistus vastanud aadliku maitsele.

Et püsida oma olemasolu väärikas veetmises, aadel oli sunnitud otsima toetust monarhilt. Kinkide, tasude ja paiukite näol täitis kuningas aadlikkude tühje kassasid. Senine vaba ning uhke rüütel, kes asus provintsis esiisade kind-

lustatud lossis, hakkas otsima kuninga soosin-
gut. Ta asus Pariisi ja otsis tutvusi ja teid õu-
konda, et pääseda lähemale rikkuse ja au alli-
kale — monarhile. Paiukid ja toetused aadli-
kele moodustasid suuri summasid riigi eel-
arves. Ja valitsus oli teadlik oma peremehe-
-osast. Richelieu nõudis aadlikelt nagu riigi
muudeltki alamailt kuulekust. Tõrksad maksid
oma isemeelsuse eest eluga. Aadli võitlusvõime
vähendamiseks valitsus laskis hävitada sisemaal
asuvad losskindlused.

Teiseks mõjukamaks kihiks riigis olid kato-
liku kiriku vaimulikud. See oli riigi esi-
mene seisus. Ta omas esikohta kuninga nõu-
kogus, parlamendis, generaal- ja provintsi-
-staatides. Vaimulikul seisusel olid kasustada
laialised maa-alad. Ta oli vabastatud avalikest
maksudest ja kohustustest, näit. *taille*'st, soola-
maksust jne. Kogudus maksis vaimulikele küm-
nist. Neile saabus mitmesuguseid kinke ja
annetusi usklikelt. Riigile andis vaimulik sei-
sus toetust „vabatahtliku annetise“ kujul. Selle
toetuse maksmine kindlustas kirikule ta varan-
duste puutumatus. Prantsuse kuningad jätsid
riigi esimesele seisusele kõik ta eesõigused, kuid
asetasid kiriku ja vaimuliku seisuse sõltumusse
ilmlikust võimust. Juba 1516. a. François I ja
paavsti vahel sõlmitud konkordaadi, kiriku ja
riigi vahelise kokkuleppe põhjal peapiiskoppide
ja abtide ametisse nimetamine kuulus kuningale,
ainult nende kinnitamine paavstile. Kui vaimu-
likkude kohad olid tühjad, läksid tulud vasta-
vaist varandustest riigikassasse. Paavsti maksu-
nõudmise õigusele pandi piir.

Vaimulik seisus, kelle ametisse määramine
ja benefiitsidega * varustamine toimus kuninga

poolt, oli absolutismi ustavaks toetajaks. Gallikanism, missuguse voolu pooldajaks oli Prantsuse katoliku kiriku vaimulik seisus, annab kuningale, mis „kuninga kohus“. Kuningale kuulub ilmlikes asjades suveräänne võim nagu paavstile vaimulikes. Kuid ka kirikusse puutuvad korraldused omandavad riigis maksvuse kuninga teadmisel ja nõusolekul.

Noorim eesõigustatud kihtidest, ametiaadel, võlgnes tänu oma sotsiaalse tõusu eest peamiselt kuningale. Teguvõimsamad linnakodanikud omandasid vilumuse avaliku elu juhtimiseks esialgu linnaameteis, pea leiame neid juba linnade esindajaina generaal- ja provintsi-staatides. Osavamad ning haritumad neist rakendab ainuvalitseja administratiiv- ja kohtuameteisse. Kiirete, asjalikkude ning teenistusvalmis ametnikena meeldivad nad ülemustele. Varsti on nende juhtida parlamendid, nõukogud, kohtu- ja rahaasutised. Pariisi parlament oli kõrgeimaks asutiseks, kuhu olid suunatud kolmanda seisuse ambitsioonid. Parlamendi liikmete perekondadest oli pääs kõrgemaise riigiameteisse. Siit tõusid riiginõunikud, intendandid, varahoidjad jne. Juhtivate riigiametnikude igatsuseks oli saada vääriliseks aadlile ja omandada samad eesõigused. Valitsus rahaldas nende soovid ja pani maksma korra, et teatud ametiaastmesse jõudmisega oli seotud ka ametniku aadliseisusse tõstmine.

See korraldus lõi uue sotsiaalse rühma — ametiaadli, mille tõusu sünniaadel meeleldi ei näinud. Linnakodanlusele andis pääs aadlisse uut hoogu edasirühkimiseks kõrgemaile ühiskondlikele positsioonidele. Siitpeale jõuka linnakodanlase ideaaliks oli näha oma poega

kord parlamendiliikmena või mõne lugupeetud kõrgema riigiametnikuna. Koguti raha, et saata poeg kolledžisse ja osta talle hiljem vääriline amet.

Paulette'i sisseseadmisega Henri IV ajal ametikohad muutusid teatud perekondade eraomandiks. Neid müüdi, pärandati ja renditi. Ametnikkonnast kujunes nüüd stabiilne, ühiste huvidega seotud kiht. Esivanemait see seisus oli pärinud töökuse, kokkuhoidlikkuse ja õiglustunde. Õpingud kolledžis andsid talle soliidse vaimse koolituse, enesevalitsuse ja välise läike. Varustatud nende omadustega, uus tõusev kiht mõistis kaitsta oma erahuve, kuid ka üldsuse huvide eest valvel olla. Ta nõudis rahu, korda ja õiglust. Korda suutis luua kindel riigivõim, seepärast ametnikkonna toetus kuulus tugevale keskvalitsusele.

Kaks alamati kihti, linnakodanikud ja talupojad, olid rakendatud riiki ja kõrgemaid kihte ülal pidama. Olgugi et nad andsid riigile hädatarvilikema, arvestas valitsus neid kõige vähem.

Linnakodanluse laia hulga moodustasid väikekaupmehed, käsitöölised ja lihtrahvas. Neid, nagu talupoegigi, üldse töötavat osa prantsuse rahvast, iseloomustab alandlikkus, mõõdukus ja kokkuhoid. Materiaalsed huvid olid neile lähedased ja puudutasid neid elavalt. Väikekaupmees rakendas kogu oma oskuse ostja juurdemeelitamiseks ja temast võimalikult suurema kasu hankimiseks. Koguti raha nädalad ja aastad, olles tagasihoidlik ning lihtis riietuses ja muus eluseades ja piirates karmilt oma huve ja nõudeid. Ideaal oli saavutatud, kui kogutud tagavaradest küündis suurkaupmehe ettevõtteks.

Käsitöölised olid püsivamalt kui kaupmehed seotud oma elukutsega. Ühiskondlik tõus oli raskem, sest tsunftikorrastus* oli enamusele käsitöolistest tõkkeks edasijõudmisel. Käsitöolistest meistritest-ülemkiht tegi võistluse kartusel meistrikstõusule takistusi. Kes tahtis saada meistriks, pidi esitama meistritöö, mille materjal oli kallis ja valmistamine nõudis palju aega. Eesõigus meistriks saada oli meistrite poegadel ja sugulastel. Meistriks võisid tõusta ainult need, kes kohalikus linnas olid töötanud õpipoisi ja sellina. Need kitsendused sundisid käsitöölisi, kel polnud sugulussidemeid ega muid eesõigusi, jääma eluajaks selliks. Nad rändasid tööotsinguil linnast linna ja jäid kodutuks ning vallaliseks. Kogu valmistus kannatas kitsenduste all, mida tehti tsunftihuvide nimel meistrite edasijõudmisele. Et vältida võistlust, oli keelatud pidada üle teatud arvu õpipoisse ja selle, laiendada äriruume ja ümber töötada rohkem toorainet, kui tsunfti poolt oli määratud. Ka polnud käsitöolistel majanduslik olukord kadestamisväärne, eriti sellidel ja õpipoistel. Töötati kitsastes ruumides lihtsate abinõudega pikad päevad, aga seejuures töötasu võimaldas ainult vähenõudlikku äraelamist.

Raskeim oli talurahva seisund Louis XIII ajal. Enamus prantsuse talupoegi XVII-1 sajandil oli isiklikult vaba. Pärisorjus täielikult või piiratud kujul püsis ainult üksikuis era- ja kuninga mõisades. Kuid enamuse isiklikult vabast talupoegadest oli majanduslikult sõltuv aadlist. Selle seisuse igatsuseks oli maaomand, kuid see soov jäi sajandeiks rahuldamata. Talupojad pidid rentima maad mõisnikelt. Väike-rentnikud tasusid renti rahas või loonus. Nende

kohustused riigile ja maaomanikule neelasid peaaegu kogu nende tulu. Kaasaeglased kirjeldavad tumedais värvides nende elu-olu: jäänud oma vaesuses ilma veoloomadeta, rakenduvad nad ise adra ette ja harivad oma maalappi. Teisalt töötavad nad salaja öösiti, kartusest, et nad kinni võetakse ja karistatakse tasumata *taille'* pärast. Talupoja riideks on jäme linane. Aken-deta hurtsik suitsuauguga katusel on ta elamuks. Siin veedab ta ööd, sageli ühes koduloomadega. Sisseseadeks on mõni pink ja laud. Puuduvad ihupesu, toidunõud ja muud tarvilikud esemed. Toiduks on aganane leib, küpsetatud mitmeks nädalaks. Kartul veel puudub. Abi-ellumiseks naine sageli röövitakse. Mees on täielik peremees majas. Poolorjastatud naine on kurnatud ränga töö ja arvutute sünnitus-tega. Sellest hoolimata perekonnad on väikesed: laste suremus on suur.

Olgugi et kõik seisused Louis XIII ajal seoti tihedalt riigiga, polnud uue korra juures kohta rahva tahte avaldajail — seisuste asemik-kude kogul, notaablitel ega omavalitsustel. Pii-rati parlamendi remonstratsiooni, vastuvaidluse õigust, sest ei pidanud olema riigis võimu peale kuninga oma. Prantsusmaal liiguti ja toimiti „riigihüve“ nimel, juhitud keskkohast. Koha-pealsed ametnikud tehti keskvõimu tööriista-deks. Kui nad ei paindunud, asendati nad uutega. Nii võeti võim senistelt provintsiüle-matelt-kuberneridelt, kes kuulusid jõukamasse aadlisse ja allusid tõrksalt keskvalitsusele. Nende ülesanded kanti üle uutele valitsuse voli-nikele — intendantidele. Juba Louis XIII eelkäi-jate ajal läkitati provintsidesse erijuhtudel, näit. rahutuste likvideerimiseks, mõne kohtuasja la-

hendamiseks jne., laialiste volitustega intendandide-nimelisi komissare, ustavaid ning kindlakäelisi mehi. Riigivõimu keskendamise otstarbel Richelieu muutis senise ajutise intendandide ameti alaliseks ja taotles selle sisseseadmist üle riigi. Hakati määrama sellesse ametisse noori, karjäärihimulisi ametnikke, kes olid tõusnud linnakodanlusest või alamast aadlist. Intendantide kompetents oli laiapiiriline: nad teostasid järelevalvet maksu- ja kohtuasutiste ja üldse ametnikkude tegevuse üle, hoolitsesid sõjaväe eest, andsid välja määrusi valitsemise alal jne. Seetõttu tekkis neil sagedaid vastuolusid kohalikkude võimudega — parlamentide, kuberneride ja omavalitsustega. Valitsus lahendas tavaliselt tüliküsimused oma esindaja kasuks, taotelles sellega intendandi ja keskvõimu presitiži tõusu kohtadel. Kuberneridele jäeti ainult esinduslik osa. Uut ametit ei lastud kujuneda müüdavaks ega päritavaks ja sagedate ümberpaigutustega välditi ametnikkude juurdumist ümbruskonda ja keskvalitsusele ohtliku mõju suurenemist kohtadel.

Ent Richelieu aja ja jõu nõudsid peamiselt sõja- ja välisasjad; seetõttu jäi tema ajal uus süsteem poolikuks. Ei valminud kavagi vanade asutiste ümberkujundamiseks piiramatult ainuvalitsusliku riigikorra nõuete kohaselt. Isegi pahed, millest valitsus oli teadlik, jäid kõrvaldamata.

Richelieu ei sallinud arvustust. Avaliku arvamise avaldused surmati. Kirjandus suruti tsensuuri alla. Peaminister soovis, et inimesed, kes mõistavad tarvitada sulge ja kirjutada raamatuid, ei kõneleks valitsusest ei head ega halba, sest et nende kiitus võiks solvata niisamuti nagu

laituski. Ise aga kasustas ta kogu oma valitsusaja kestel trükisõna avaliku arvamise mõjustamiseks.

Richelieu võimuhimu ja ägedus juhtisid võitluse uue korra vastastega despotismi, vägivallavalitsuse radadele. „Riigihüve“ kaitsmisel võib valitsus vabalt kasustada vägivalda. Oma voli, õiglusetus, karmus ja surve vajutasid pitseri tema ajastule. Nuheldi neid, keda arvati pahatahtlikult suhtuvat kehtivasse korda. Karistati mitte ainult tegude, sõnade, vaid ka mõtete eest. Oma vaenlaste hävitamiseks Richelieu kujundas sihilikult vastavad kohtu-koosseisud. Rikuti tavalist kohtupidamiskorda kaebeluse kahjuks: ei lubatud kaitset, ei kuulatud üle tunnistajaid, mõnikord tehti otsus tagaselja. Süüdistati ja karistati otsitud süütegude pärast. Inimelu oli odav. Valitsusel oli vaja heidutada vastaseid ja hirmutada rahvast. Paljud veetsid Bastille's oma paremad aastad, teised otsisid varju välismail, kolmandad kaotasid varanduse.

Säärane võimu käsitus tekitas vastuolu ja suurendas vastaste arvu. Et säilitada võimu, täitis Richelieu ametikohad oma pooldajatega. Ta pidas nimistuid nende kohta, keda ta võis usaldada ja käsilastena kasustada. Kelle truuduses ta polnud kindel, nende edasijõudmisele tehti takistusi. Keda ta ei suutnud võita oma mõjuga või kõrvaldada, seda püüdis ta osta. Kuninga, printsid ja mõjukad suurnikud ümbritses ta oma spioonide ja usaldusosalistega.

Ent Richelieu rakendas oma võimu kõrgete ülesannete teenistusse. Prantsusmaa väline hiilgus ja sisemine tugevus olid ta taotluste eesmärgiks. Osavõtt 30-aastasest sõjast kindlustas riigile väärrika koha Euroopa riikide peres. Ka

majanduselus pidi Prantsusmaa saavutama esikoha. Richelieu püüdis arendada tööstust ja kaubandust, kitsendas sissevedu ja soodustas väljavedu. Tema algatusel asutati kaubaseltsid kaubavahetuseks meretaguste maadega. Kuid prantslastel polnud huvi laiaulatuseliste, riisiko ja pingutustega seotud operatsioonide ega ettevõtete vastu. Seetõttu oli eraalgatus vähene ja valitsuse korraldused ei suutnud seda asendada. Kaubaseltsidel polnud elujõudu, nad likvideerusid üksteise järel. Püüetel tõsta rahva majanduselu oli vähe tulemusi, kuna pealegi laiemate hulkade maksukohustusi ei suudetud kergendada ega kõrvaldada pahesid rahanduses.

Richelieu arvates Prantsusmaale pidi kuuluma esikoht Euroopas mitte ainult poliitilisel, vaid ka vaimsel alal. Tõsta Prantsusmaa selle tasemeni pidi olema valitsuse ülesandeks. Eri-line huvi oli Richelieu'l kirjanduse ja keele vastu: oli tal ju endal kirjanduslikke kalduvusi. Ta unistas asendada prantsuse keelega seni kogu haritud maailmas tarvitusel olev ladina keel. Ta emakeel pidi aga siis seda osa ka tõesti väärima. Tema arvates pidi riigivalitsus ka kirjanduse ja keele arendamisel mängima juhtivat osa. Et tõsta prantsuse keele puhtust ja ilu ja edustada kirjandust, asutas ta 1635. a. Prantsuse akadeemia.

Pariisis kogunes rühm kirjanikke kord nädalas mõne oma kaaslase juurde. Peale tavalise seltskondliku vestluse koosviibijad kandsid ette oma äsja valminud töid. Rühma liikmed kohustusid vaikima rühma olemasolust. Siiski ühe liikme kaudu ringi kokkutulekud said teatavaks Richelieu'le. Viimane otsustas legaliseerida, tuua avalikkuse ette koondise ja kujundas sel-

lest Prantsuse Akadeemia. Ta andis organisatsioonile põhikorralduse (statuudi), mille järgi see pidi olema vaba ning autonoomne, riigi poolt toetatav tunnustatud vaimsete jõudude koondis. Liikmete arv määrati kindlaks 40-le. Mõne liikme väljalangemisel surma tõttu täiendas Akadeemia end ise. Selts sai ülesandeks kujundada prantsuse keel kõige täiuslikumaks moodsate keelte hulgas, luua eeskujulik ning täielik sõnaraamat ja fikseerida prantsuse keele grammatika, poetika ja retoorika. Ta pidi teostama järelevalvet ka kirjanduse üle. Nii hakati prantsuse keelt kujundama ühe keskkoha poolt asetatud juhtnööride järgi.

Prantsuse keele, kirjanduse ja kirjandusliku maitse arengut peale Akadeemia mõjustasid tugevalt salongid. Juba Henri IV lõppaastail kujunes välja markiis Rambouillet' salong. See oli õukonna kõrval teiseks hiilgava seltskondliku elu keskkohaks. Siin leidsid vastuvõttu suurnikkude, prelaatide* kõrval ka kirjanikud ja teadlased. Seltskonna ajaviiteks oli vestlus ja äsja ilmunud kirjandustoodete lugemine. Noored daamid tõid mitmekesisust ja elavust koosviibimistesse. Ka Richelieu pidas oma palees kirjanduslikku ringi, mida külastas ka Corneille*.

*

Kujundades absolutismi Richelieu määras Prantsusmaa riikliku arenemise suuna paariks sajandiks. Louis XIV ja ta riigimehed viisid ta süsteemi täiuseni. Richelieu mõju ulatus väljapoolegi Prantsusmaad. Piiramatu ainuvalitsuse õitseag oli seotud Prantsusmaa välisvõimu tõusuga. See riigi näiline hiilgus, tugevus ja võimu

kindlus imponeeris ka muude riikide valitsejaile, hakati taotlema mujalgi seisuste õiguste kitsendamist ja monarhivõimu laiendamist. Ja mitte igas riigis ei leidnud valitsusvõimu laiendamise püüded niisugust tugevat vastupanu rahvas nagu Inglismaal suure Inglise revolutsiooni puhul.

Kui Richelieu kestvate sõdade tõttu oli sunnitud looma rohkearvulise alatise sõjaväe, siis tema järeltulijad kujundasid sellest väljaõppelt ja korrastuselt eeskujulikud sõjajõud. Nende abil oli rajatud ja säilitati Prantsuse riigi välis-hiilgus. See andis tõuke teistele riikidele pidada alalisi ning suuri sõjajõude oma julgeoleku kaitseks ja välismõju suurendamiseks

Katoliku kiriku kõrgema vaimulikuna hoidus Richelieu hoolega paavsti huvide riivamisest. Ent siiski tema Habsburgide-vaenlik poliitika mõjus kaasa katoliku kiriku võimu vähendamiseks. Toetades protestantlikke riike Habsburgide vastu ta takistas katoliku kiriku võitu Saksamaal. Paavsti võimu tõus Saksamaal oleks mõjutanud tunduvalt ka teiste protestantlikkude maade saatust.

Nii näeme kokku võttes, et Richelieu kui ajaloolise teguri tähendus on väga mitmekesine ja ulatuslik. Seda tingis osalt küll aeg ise, kuid suurel määral tuleb arvestada ometi ka Richelieu isikut, kes kõik suunas ühele eesmärgile ja kes kõik ära kasustas eesmärgi saavutamiseks.

S e l e t u s i.

A p a n a a ž — printside, vürstide suguluskonna liikmete elatis.

B a s t i o n — linnamüüri või kindlusvalli väljaulatuv nukk, pooltorn.

B e n e f i i t s (ladina *beneficium* — „heategu“) — kihi või ameti eesõigus; läänistus; kiriklik palgatu; ka ametikoht ise.

C o l b e r t, Jean Baptiste, markii de Seignelay — Prantsuse riigimees (1619—1683). 1661 sai C. rahandusasjade juhtijaks ja koondas varsti enda kätte umbes paariks aastakümneks kõik riigi majandusalad ja mere-ministeeriumi. C. oli andekamaid merkantilismi (C-i järgi nim. ka kolbertismiks) praktikuid. — **M e r k a n t i l i s m** — XVIII saj. lõpuni valitsenud rahvamajanduspoliitiline vool, mis taotles üldjoontes majanduse alistamist riigi kontrollile, omamaa tootluse ja sellega koos rahvaarvu suurendamist, väljaveo soodustamist ja sisseveo kitsendamist; m-i põhimõtete üha suuremat rakendust on märgata tänapäev — „neomerkantilism“.

C o r n e i l l e, P i e r r e (1606—1684) — näitekirjanik, prantsuse klassilise draama esimene suur nimi. Kirjutas algul komöödiaid elegantse seltskonna elust, pärastpoole rea meistriteoseid-tragöödiaid, mille tegevus areneb ajaloolises miljöös. C. teosed mõjuvad oma reeglipärase chituse harmoonia, võimsa meelegujutuse, hiilgava stiili ja õilsa vaimsusega. Tähtsaim neist on tragöödia „*Le Cid*“ (1636).

D e k a a n — rooma-katoliku kirikus kiriku- ja kloostriametite või -asutiste ülem.

D o m e e n — kuninga või vürsti isiklik maamand.

D o m i n i i k l a s e d — a. 1216 püha Dominicus'e poolt asutatud munkade-jutlustajate ordu väärusulistele pööramiseks.

1 *écu* = 3 *livre*'i, 1 *livre* = 2 franki, Louis XIII aegne frank võrdub umbes 15 nüüdisaja frangiga.

E t a p p — peatusjaam sõjaväelistel transportidel.

F o r t — kindlustis, väike kants.

G a l l i k a n i s m — reformikontsiilide mõjul ühes kuningavõimu kasvamisega alates XV-st sajandist Prantsusmaal valitsema pääsenud kirikupoliitiline suund, mis taotleb Prantsusmaa katoliikliku rahvuskiriku (gallikaani kiriku) suhtes paavsti võimu ja õiguste teatavat piiramist.

H e l l e n i s t — vanakreeka keele ja kultuuri tundja ning uurija.

K a n o o n i l i n e vanus — aastate-määr vaimulikkude ametisse pühitsemise eeldusena rooma-katoliku kirikus; preestri puhul on see 25, piiskopi puhul 30 aastat.

K a p i i t e l — kloostriisaal; vaimuliku ordu koosolek; ka mõne kiriku vaimulikkude kogu.

K a r t a u s l a s e d e. **k a r t u u s l a s e d** — 1084. a. Grenoble'i läh. Chartreuse'i orgu asutatud erakute-ordu.

K a t a f a l k — surnulaudis, surnulava, kaunistatud alus surnukirstu asetamiseks.

K o r p o r a t s i o o n — ühiseks otstarbeks liitunud isikute kogu.

N a n t e s ' i e d i k t — Prantsuse kun. Henri IV poolt antud seadus (13. IV 1598), mis kindlustas hugenottidele ususalливuse, kirikute omamise, pääsu riigiameteisse ja kohtuusse, õiguse oma (kiriku-)koosolekuid pidada jne. ja loovutas neile hulga kindlustatud

kohti. Tühistati lõplikult kun. Louis XIV poolt (23. X 1685).

O r a t o r i a a n i d („oratooriumlased“) — r.-kat. preestrite-ordu, asut. 1583 F. Neri' poolt. Itaalia haru püsib riismeina tänini (Itaalias, Jugoslaavias, Poolas jm.), 1611 asut. prantsuse haru lõpetas tegevuse 1903.

P a a v s t i k u u r i a — paavsti õukond, r.-kato-liku kiriku kõrgemate valitsusasutiste kogu Roomas.

P e e r — kõrg-aadli eesõigustega varustatud liige Inglis- ja Prantsusmaal.

P r e l a a t — kõrgem vaimulik katoliku kui ka protestandi kirikus, näit. piiskop, abt.

S ü l l o g i s m — loogikas vormiline järeldus, mis koosneb kolmest osast: peal-lausest, all-lausest ja lõpplausest.

T s u n f t — vanemaaegne käsitööliste ametiühing, ametiseisus, gild; kildkond, suletud ring.

Hääldamist.

- Aides — eed
Aiguillon — egüijjo'n(g)
Alais — alee'
Amiens — amjä'n(g)
Ancre — ankr
Angers — an(g)že'r
Angoulême — angule'm
Anjou — an(g)žuu'
Antoine — an(g)tua'n
Arnoux — arnuu'
Barbin, Claude — barbä'n(g) klood
Bassompierre — basson(g)pjää'r
Bastille — bastij'
Bérulle — beriü'l
Le Blanc — lö blan(g)
Blois — blua'
Bordeaux — bordoo'
Bouillon — bujo'n(g)
Bourbon, Henri — burbo'n(g) an(g)rii'
Bourgogne — burgo'nj
Bouthillier, abbé de La Cochère — butijee', abee' dö
    la košää'r
Brûlart de Sillery — brülaa'r dö sillerii' (sijerii')
Cahiers de doléances — kajee' dö dolea'n(g)s
Chalais — šalee'
Chambres des enquêtes — šambr dez an(g)kää't
Chambres des requêtes — šambr de rekää't
Champagne — šan(g)pa'nj
Champagne, Philippe de — šan(g)pe'nj, fili'p dö
Charles — šarl
Charnacé — šarnasee'
Chevreuse — ševröö'z
Chillou — šijuu'
Chinon — šino'n(g)

Cid — sid
 Cinq-Mars — sänk-maars
 Colbert — kolbää'r
 Concini — končii'ni
 Condé — kon(g)dee'
 Conseil des pêches — kon(g)seij' de depää'š
 Conseil des finances — kon(g)seij' de fina'n(g)s
 Conseil des parties — kon(g)seij' de partii'
 Conseil étroit — kon(g)seij' etrua'
 Conseil privé — kon(g)seij' privee'
 Conseil secret — kon(g)seij' sekree'
 Conseiller à brevet — kon(g)seijee' a brevee'
 Corbie — korbi'
 Corneille, Pierre — korneij' pjäär
 Creuse — kröös
 Dauphiné — dofinee'
 Dijon — dižo'n(g)
 Droit d'enregistrement — drua dan(g)režiströma'n(g)
 Écu — eküü'
 D'Effiat — defiaa'
 D'Épernon — deperno'n(g)
 États généraux — etaa' ženeroo'
 Fancan — fanka'n(g)
 Fontainebleau — fon(g)tänbloo'
 Franche-Comté — fran(g)š-kon(g)tee'
 François — fran(g)sua'
 Gabelle — gabe'l
 Gonzaga — gondzaa'ga
 Grand conseil — gran(g) kon(g)seij'
 Grande chambre — gran(g)d šambr
 Guillaume — gijo'm
 Guise — giiz
 Guiton — gito'n(g)
 Hautefort de — ootfo'r dö
 Jean — žan(g)
 Jeannin — žanä'n(g)
 Joseph — žoze'f
 Languedoc — lan(g)gödo'k
 Léon — leo'n(g)
 Lesdiguières — ledigiää'r
 Lettre de jussion — letr dö žüsjon(g)
 Lingendes — länža'n(g)d
 Lit de justice — lii dö žüsti's
 Loire — luaa'r
 Loudun — ludö'n(g)

Louvre — luuvr
 Luçon — lüso'n(g)
 Luynes, Charles d'Albert — lüin šarl dalbää'r
 Lyon — lio'n(g)
 Maîtres des requêtes — meetr de rekää't
 Marillac — marija'k
 Maurice — mori's
 Maussion — mosso'n(g)
 Mazarini, Giulio — madzarii'ni dž'u'lio
 Monçon — mon(g)so'n(g)
 Monod — mono'
 Montauban — mon(g)toba'n(g)
 Montbazou — mon(g)bazo'n(g)
 Montmorency — mon(g)moran(g)si'
 Montpellier — mon(g)peljee'
 Montpensier — mon(g)pan(g)sjee'
 Nantes — nan(g)t
 Narbonne — narbo'n
 Nevers — nevää'r
 Nîmes — niim
 Orléans — orlea'n(g)
 Palais royal — palee' roaja'l (ruaja'l)
 Paulet — polee'
 Paulette — pole't
 Pays d'élections — pei' deleksio'n(g)
 Pays d'états — pei' detaa'
 Perpignan — perpinja'n(g)
 Philippe Auguste — fili'p ogü'st
 Du Plessis — dü plessi'
 Pluvinel, Antoine de — plüvine'l an(g)tua'n dö
 Poitiers — puatjee'
 Poitou — puatuu'
 Pontcourlay — pon(g)kurlee'
 Pont-Neuf — pon(g)-nöf
 Pont-de-Cé — pon(g)-dö-see
 La Porte, Suzanne de — la port süza'n dö
 Prévôt — prevoo'
 Provence — prova'n(g)ss
 Pure, Michel de — püür, miše'l dö
 Ravaillac — raviija'k
 Ré — ree
 Rhône — roon
 Richelieu, Armand Jean du Plessis — rišeljöö' ar-
 ma'n(g) žan(g) dü plessi'
 La Rochelle — la roše'l

Rochechouart, Françoise de — rošešuaa'r fran(g)-
suaa'z dö

Rohan, Henri de — roa'n(g) an(g)rii' dö

Roussillon — russijo'n(g)

Ruel — rüe'l

Saint-Denis — sän(g)-dönii'

Saint-Eustache — sän(g)t-östaš

Saint-Germain — sän(g)-žermä'n(g)

Saint-Honoré — sän(g)t-onoree'

Sainte-Marguerite — sän(g)t-margöri't

Saint-Martin — sän(g) martä'n(g)

Sedan — seda'n(g)

Seignelay de — senjöle' dö

Soissons — suasso'n(g)

Sorbonne — sorbo'n

Soubise — subi'z

Sourdis — surdii'

Sully — süllii'

Taille personnelle — taij persone'l

Taille réelle — taij re-e'l

Tarascon — tarasko'n(g)

Thémines — temiin

Toiras — tuara'

Toul — tuul

Toulon — tulo'n(g)

Toulouse — tuluu'z

Tremblay, François le Clerc du — tran(g)blee'
fran(g)sua' lö klär dü

Du Vair — dü väär

Valois — valua'

Va-Nu-Pieds — vanüpjee'

Vendôme — van(g)doo'm

Verdun — verdön(g)

Versailles — versaij'

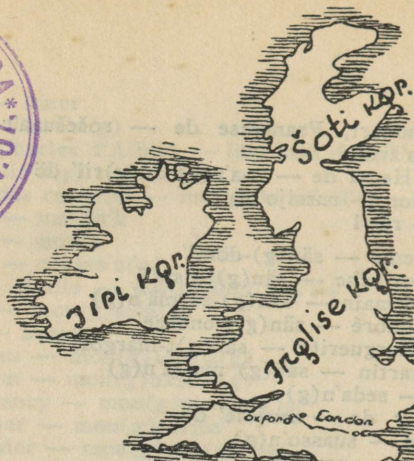
Victor-Amédée — vikto'r-amedee'

Vienne — vjen

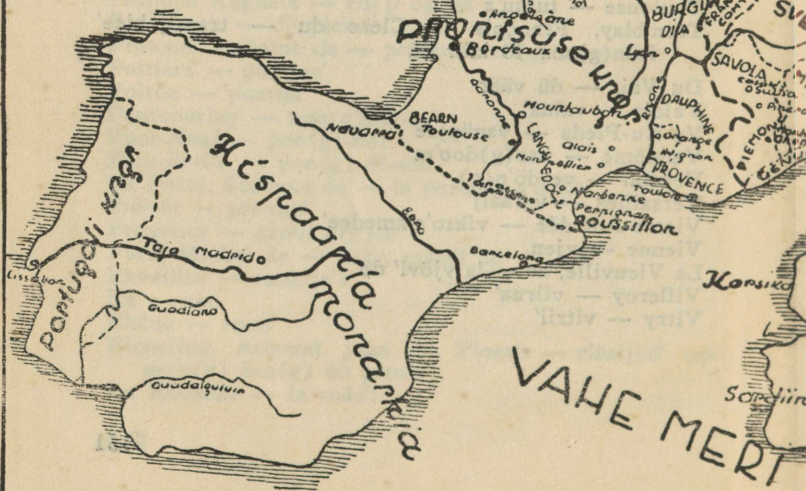
La Vieuville, de — la vjövi' dö

Villeroy — vilrua'

Vitry — vitrii'

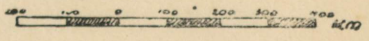
ATLANDI
OOKEAN

Euroopa
 XVII sajandil.

MÕÖT 1:15000000

Kasustatud kirjandust.

- G. Hanotaux*, Histoire du Cardinal de Richelieu.
E. Lavis, Histoire de France. T. VI.
K. Federn, Richelieu.
H. Belloc, Richelieu.
Buttifol, Richelieu et Louis XIII.
G. Fagniez, Le Père Joseph et Richelieu.
G. Hanotaux, Histoire de la Nation Française. T. IV.
Histoire politique.
G. D'Avenel, Richelieu et la Monarchie absolu.
Dr. Robert Holzmann, Französische Verfassungsgeschichte.

S i s u k o r d.

	Lk.
I. Sise- ja välispoliitilisi probleeme Prantsusmaal XVII sajandi algul	5
II. Richelieu päritolu ja noorus	11
III. Piiskop	18
IV. Maria de Medici	23
V. Riigisekretär	31
VI. Concini langus	34
VII. Maapaos	39
VIII. Luynes	43
IX. Eesmärgil	52
X. Ministri uus suund	57
XI. Daamide intriig	61
XII. La Rochelle	67
XIII. Lõhe Maria Mediciga	74
XIV. Richelieu poliitika 30-aastase sõja ajal	81
XV. Prantsusmaa 30-aastases sõjas	91
XVI. Richelieu ja Louis XIII	94
XVII. Cinq-Mars'i salaliit. Richelieu surm	105
XVIII. Ministrid ja riiginõukogu	110
XIX. Parlamendid, generaalstaadid ja notaablid	116
XX. Rahandus	123
XXI. Richelieu valitsemissüsteemi põhinähtusi	133
Seletusi	145
Häälendamist	148
Kasustatud kirjandust	154

BIOGRAAFILINE SEERIA

SUURMEESTE ELULOOD

Nr. 1. Roald Amundsen	H. 1.50	" 16. L. van Beethoven	H. 1.50
" 2. Isaac Newton	" 1.50	" 17. Giuseppe Garibaldi	1 75
" 3. Muhamed	" 1.50	" 18. Elias Lönnrot	" 1.50
" 4. Abraham Lincoln	" 1.50	" 19. Richard Wagner	" 1.50
" 5. Honoré de Balzac	" 1.50	" 20. Jakob Hurt	" 1.50
" 6. Ignatius Loyola	" 1.50	" 21. Cervantes	" 1.50
" 7. Victor Hugo	" 1.75	" 22. Caesar	" 1.50
" 8. Aleksander Suur	" 1.75	" 23. Faraday	" 1.50
" 9. Thomas Alva Edison	1.50	" 24. Gladstone	" 1.50
" 10. Vergilius	H. 1.75	" 25. James Cook	" 1.50
" 11. Aleksis Kivi	" 1.75	" 26. James Watt	" 1.50
" 12. Louis Pasteur	" 1.75	" 27. Jeanne d'Arc	" 1.50
" 13. Charles Darwin	" 1.50	" 28. Augustinus	" 1.50
" 14. Georg Washington	" 1.75	" 29. Jaan Poska	" 1.50
" 15. Michelangelo	" 2.—	" 30. Friedrich Nietzsche	1.50

Soodustatud tellimistingimused.

3 eri raamatut 4 krooni, 6 eri raamatut 7 kr. 50 s.
6 eri raamatu hinda Kr. 7.50 võib tasuda ka osakaupa: Kr. 3 —,
2.50, 1.25 ja —.75 Kummagi esimese osamaksu tasumise järel
saadetakse välja 2 raamatut, kummagi viimase osamaksu tasumise
järel 1 raamat. Köide: iluköide 50 senti eksemplari pealt ja
2 kr. 50 s. 6 eks pealt. Rahvaraamatukogu-köide 40 s. eksemplarilt.

Teised elulood (eelmistest erinevates kaustades)

A. Kallas: Tähelend (Koidula elulugu)	H. 3.50
A. Jürgenstein: C. R. Jakobsoni elu ja töö	" 1.30
A. Raag: Elisabet Aspe elu ja looming	" 1.—
R. Rolland: Tolstoi elu	" 2.—
Eelmised kalingurköites 1 kr. 50 s. kallimad.	
A. Maurois: Ariel ehk Shelley elulugu	" 2.—
Iluköites 50 s. kallim.	

SUURMEESTE ELULOOD 1936. A.

sisaldab 6 elulugu, 120—160 lk., järgmisest valikust:

**Nietzsche, Gustav Adolf, Dostojevski, Stanley, Richelieu,
Delacroix, Goethe, Spinoza või mõni eesti suurmees.**

Tellimishind 7 kr. 50 s., mida võib tasuda ka osakaupa:
3 kr. tellimisel, 2 kr. 50 s. 1. aprilliks, 1 kr. 25 s. 1. juuliks ja
75 s. 1. oktoobriks. Poolaastas (3 n-rit) 4 kr., üksiknumber 1 kr. 50 s.

Köide: iluköide 6 nr. 2 kr. 50 s., 1 nr. 50 s., rahvaraamatukogu-köide iga number 40 s.

Tellides maksta raha Seltsi jooksvale postiarvele nr. 20-36
või saata Seltsile kirjas markides. Tellimishinna ettesaatmisel
kannab saatekulud Selts. Jooksvat aastakäiku saab tellida aja-
kirjana ka kõigist postiasutistest.

EESTI KIRJANDUSE SELTS TARTUS.

— Püsiva väärtusega on

„Eesti Kirjanduse Seltsi ilukirjanduse tõlkeseeria“

MAAILMAKIRJANDUS

6 numbrit aastas, 200—400 lk.

kirjanduslooliste sissejuhatustega, autorite piltidega
ja tarvilikkude kommentaaridega.

Nad moodustavad raamatusõprade ja avalikkude
raamatukogude põhivara.

Maailmakirjanduse 1936. a. tellimistingimused:

Aas'akäik 6 numbrit Kr. 18.—

Pool aastakäiku, kolm numbrit Kr. 10.—

Üksiknumbrid suuruse järgi Kr. 4.— kuni Kr. 5.—

Aastakäigu hinda võib tasuda: sissemaksuna tellimise

Kr. 2.—, nelja esimese numbril ilmumisel à 4 kr.

Tellimisi võtavad vastu postiasutised, raamatukauplused, Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmehed ja Eesti Kirjanduse Seltsi büroo Tartus, telefon 6-01, posti jooksev arve 20-36.

Iga kultuurrahva kohuseks enda vastu on anda oma keeles maailma klassikute parimad teosed.

„Maailmakirjanduse“ I aastakäik 1936. a.

6 numbrit à 250-350 lk., kokku 1600-1700 lk.

A. PUŠKIN: Valik luulet. Tõlkinud A. Oras, B. Alver, H. Talvik, P. Viiding. Sisaldab parema osa A. Puškini loomingust: kaunimad lüürilised laulud, olulisema värssromaanist „Eugen Onegin“, eepilisi luuletusi (Vaskratsanik jt.) ja näite draamadest (Mozart ja Salieri).

CERVANTES: Novellid. Tõlkinud K. Reitav, või **VOLTAIRE:** Kolm jutustust. Need teosed kuuluvad maailmakirjanduse põhiaarete hulka ja ilmunisel vist tunduvad uute puhangu-tena meie kirjandusturul.

MOLIÈRE: Misantroop. Ebahaige. Tõlkinud A. Oras ja A. Aspel. Näitekirjanduse suurmeistrilt pakutakse tema kaks tippsaavutust, mille tundmine on igale haritlasele otse paratamatu.

L. TOLSTOI: Ülestõusmine. Tõlkinud E. Hiir. (Kaks numbrit.) Sügav ja haarav inimsaatus- kujutamise, mis on andnud põhjust isegi korduvaks filmimiseks ja mis kuulub maailmakirjanduse tusedamate romaanide hulka.

E. A. POE: GORDON PYM. Tõlkinud Joh. Aavik. Kuulus seikluste, jubeduste ja fantastika romaan, viib lugeja kummalisse maailma, kus on kõik põhjendatud otsekui igapäevases elus, ühtlasi aga võikalt võõras.

Numbrite ilmumise järjekord oleneb tõlgete valimisest, tarbekorral on võimalikud ka asendamised. Numbrid ilmuvad ühtlaste vaheaegadega.

Mis ootavad veel eesti keelde tõlkimist?

Eesti keeles puuduvad suured monumentaalsed värsteosed, nagu „Ilias“, „Odüsseia“, „Aeneis“, „Divina Commedia“ jne. Isegi „Kalevala“ ja „Faust“ tuleksid anda uues rahuldavas tõlkes. Kokkuvõttes on pikk rida tähtsaid luuleteoseid eestindamist ootamas.

Edasi on palju suuri ning tüsedaid romaane, mille kallale seni pole juletud asuda, näit. Cervantese „Don Quijote“, Dostojevski „Vennad Karamazovid“, Dickens'i „Pickwicklased“ ja „David Copperfield“, Gogoli „Surnud hinged“, Manzoni „Kihlatud“, Stendhali „Punane ja must“, Thackeray „Tühimeelsuse laad“, Tolstoi romaane jne.

Kuid niisama tähtsad on maailmakirjanduse rikkalik lüürika, mida meil suudetakse juba täiesti hästi tõlkida, novellikirjandus, draamakirjandus ja esseekirjandus, mis erakordselt rikastaksid meie tunde- ja mõttemaailma.

EKS on koostanud 5 aasta üksikasjalise tõlkekava ja on andnud tõlkida rea teoseid, nagu

Sophokles'e „Kuningas Oidipus“ ja „Antigone“, Stendhali „Punane ja must“, Byron'i luulevalimik, Cervantes'e „Don Quijote“, Shakespeari draamasid, Molière'i „Tartuffe“, Dickens'i „David Copperfield“, Platon'i „Phaidon“ jt.

Need teosed nõuavad tõlkimiseks pikemat aega ja ilmuvad mitme aasta jooksul.

Üksikasjalikku kava ei saa praegu teha avalikult teatavaks.

sest juba mõnel korral on juhtunud, et EKS on teatanud oma kavatsustest ja teine kirjastus on võtnud samad teosed tõlkimisele ning rutanud segavalt ette, mistõttu on tulnud kannatada majanduslikku kahju ja paralleelse teose avaldamise puhul kuulda meie avalikkuselt etteheiteid.

Seda seeriat on kindlasti tarvis!

Mitmesuguste seeriade hulgas on alustatud kirjastuste poolt ka puhtakujulisi ilukirjanduslikke tõlkeseeriaid ja seepärast on põhjustatud küsimus, kas uus seeria on tarvilik. Kuid selle tarvilikkus selgub kohe, kui silmas peame, et seeria „Maailmakirjandus“ pakub peamiselt vanemaid klassilisi teoseid.

Maailmakirjandus kogu ulatuses, igiaegadest kuni tänapäevani, on suur vara-ait, kust igaüks võib võtta, mis temale tarvis. Väärtuslikum osa sellest kõigest on klassika, see täh. teosed, mis iga rahva juures on parimad ning on leidnud üldise tunnustuse. Need sisaldavad probleeme ja maailma juhtivaid aateid, mis ka meile on elulised ja põnevad, tutvustavad inimtüüpe, mis igavesti elavad, sest nad kehastavad inimese põhinähtusi, on alati mõjuvaks näiteks ja nende nimesid kasustatakse peaaegu igapäev. Klassiliste teoste hulgas on ka kirjanduse vormitäiuslikumad tippsaavutused.

Eesti Kirjanduse Selts on saatnud turule viimase 15 a. jooksul pika rea klassilisi teoseid heas tõlkes ja praegune vastne seeria „Maailmakirjandus“ pole nii siis mingi uus ettevõte, vaid vana jätkamine seeria kujul, et niiviisi ka lugejaile pakkuda teatavaid soodustusi, mis üksikute teoste kaupa avaldamisel pole võimalik.

Peame järjest pingutama, et saada eesti keelde maailmakirjanduse tähtsamaid ja tüsedamaid teoseid, sest see rikastab meid vaimselt.

Pidagem silmas: rahva kultuuri taseme mõõdupuuks on ka klassiliste teoste tõlgete rohkus. See ala aga nõuab veel hoolsat harimist, et tohiksime end tunda ka sellest küljest kultuurrahvana.

